

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA ORTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Xorijiy tillar fakulteti
Ingliz tilshunosligi kafedrası

“Himoyaga ruxsat etilsin”

Fakultet dekani

_____ M.M Jo'rayeva

<<_____>> _____

4-kurs talabasi Ro'ziyeva Nilufarning

“J.A.Guddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” (“Literary terms and Literary theory”) lug'atidagi terminlarning mavzuviy guruhlari” mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

5120100-Filologiya va tillarni o'qitish (ingliz tili) ta'lim yo'nalishi

Ilmiy rahbar: M.U.Saidova

Taqrizchi: PhD D.I.Xodjayeva

Buxoro-2019

MUNDARIJA

KIRISH	2
I BOB. TERMINOLOGIYA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI	
1.1. Termin va terminologiya haqida fikr va mulohazalar.....	6
1.2. Adabiyotshunoslik terminlarining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi.....	13
II BOB. J. A. KUDDONNING “ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARI VA ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” LUG’ATIDAGI ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINING TASNIFI VA TAHLILI	
2.1. J. A. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’ati va uning yaratilish tarixi.....	23
2.2. J. A. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’atidagi terminlarning mavzuiy guruhlari bo’yicha tahlili.....	28
XULOSA	47
Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati	50

KIRISH

Muhtaram prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev "Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" nomli asarida "Hozirgi vaqtda mamlakatimiz aholisining 32 foizini yoki 10 millionini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlarimiz tashkil etadi.

Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida butun zamon talab qilayotgan yuksak darjaga ko'taramiz.

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqiyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz",¹- deya ta'kidlab o'tganlar.

Darhaqiqat, buning isboti sifatida muhtaram prezidentimizning mamlakatimizni 2016- yilda ijtimoiy - iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017- yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisida so'zlagan nutqlarini yoki mamlakatimizda xorijiy tillarni yanada rivojlantirish, umumta'lim maktablari, kasb - hunar kollejlari va akademik litseylar, oily ta'lim muassasalari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash, chet tili ta'limi darajasi va sifatini xalqaro standartlarga muvofiq tashkil etish bo'yicha olib borilayotgan talaygina islohotlarni keltirib o'tish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimov 2012-yil 10-dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori qabul qilingandan so'ng, chet tillarni, ayniqsa, ingliz tilini o'rganish davr talabiga aylandi.

Yosh avlodda o'z ona tilini mukammal bilgan holda yana birorta chet tilni, xususan, ingliz tilini chuqur o'rganish, bu tilda bemalol muloqat qila olish

¹ Mirziyoyev Sh. M. " Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". Toshkent "O'zbekiston" - 2016.

ko`nikma va malakalarini hosil qilish, yetuk mutaxasislarni tayyorlash bo`yicha ilmiy-tadqiqot ishlar olib borish, olingan natijalarni ommalash zaruriyati mazkur tadqiqot ishlarini amalga oshirishga turtki bo`ladi.

Milliy tilimiz davlat maqomiga ko`tarilib, e`zozlanayotgan bir paytda taraqqiyotimizning poydevori, garovi bo`lmish xorijiy tillarni o`rganishga katta ahamiyat berildi, xususan, ingliz tiliga. Hozirgi kunda ingliz tilini 1-sinfdan boshlab ta`lim tizimida joriy etilganligi, ingliz tilidagi darsliklarning ya`ni, takomillashtirilgan nusxalarining bosib chiqarilayotganligi hamda o`rta maxsus va oliy ta`lim muassasalarida maxsus jihozlangan ingliz tili xonalarining yaratilayotganligi, yosh avlodni har tomonlama yetuk mutaxassis bo`lib yetishishlari uchun barcha sharoitlarni yaratib berilayotganligi fikrimizning yorqin dalilidir.

Mavzuning dolzarbligi. Terminologiya tushunchasining nazariy asoslarini, ya'ni uning kelib chiqish tarixi hamda mazmun mohiyatini chuqur anglab yetish hozirgi kuning dolzarb vazifasidir.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, mazkur bitiruv malakaviy ishimizning mavzusi ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi, zero unda J. A. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug`atida keltirilgan adabiyotshunoslik terminlarining mavzuiy guruhlanishi kabi muammolarni o`rganishga e`tibor qaratilgan.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi va vazifalari. Ushbu ilmiy ishimizda terminologiya tushunchasining nazariy asoslarini, termin va terminologiya haqidagi turli xil mulohazalarni, adabiyotshunoslik terminlarning o`rganilish tarixini, J. A. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug`atida keltirilgan adabiyotshunoslik terminlarining mavzuiy guruhlanishini , turli mavzuiy guruhlariga bo`linuvchi terminlarni o`rganish va tahlil qilish asosiy maqsadimizdir.

Jahon va o`zbek olimlarining termin haqidagi qarashlarini o`rganish va bir- biri bilan taqqoslash, ixtisos terminlari ustida ishlash, terminologiyaning taraqqiyot

bosqichlari va o'rganilishi haqida ma'lumot berish, adabiyotshunoslikka oid terminlarni aniqlash, tahlil qilish kabi vazifani belgilab oldik.

Bitiruv malakaviy ishining o'rganilganlik darajasi va yangiligi. Termin va terminologiyaning kelib chiqish tarixi, turlari, ularga qo'yilgan me'yoriy talablar, adabiyotshunoslik terminlari lug'atini yaratish asosida hozirgi paytgacha juda ko'p tadqiqot ishlari olib borilgan, shu jumladan, Terminga qo'yiladigan me'yoriy talablar dastlab terminologiya maktabi asoschisi D.S.Lotte tomonidan ishlab chiqilgan, terminga nisbatan funksional yondashuv G.O.Vinokur, V.V.Vinogradov, A.A.Reformatskiy va V.G.Gak kabi olimlarning ishlarida o'rganilgan, Homidiy H, Abdullayeva Sh, Ibrohimova S 1967- yilda "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"ni ishlab chiqqanlar.

mavzularida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan va ularda termin va terminologiya tushunchalariga va kelib chiqish tarixiga har tomonlama tavsif berishgan. Biz esa ushbu bitiruv malakaviy ishimizda J. A. Kuddonning "Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi" lug'atida keltirilgan adabiyotshunoslik terminlarining mavzuiy guruhlanishi hamda ularning muammoli tomonlarini topib, ularni tahlil qilish, ushbu terminlarning hali ochilmagan xarakter xususiyatlarini topib ochishga harakat qildik.

Bitiruv malakaviy ishining obykti va predmeti. J. A. Kuddonning "Dictionary of Literary terms and literary theory" asarlari tadqiqotimiz uchun ob'yekt bo'lib xizmat qilsa, turli mavzuiy guruhlar ya'ni proza va poeziya esa predmet bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning nazariy-amaliy ahamiyati. Mazkur ilmiy ishimiz akademik litsey, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari o'quv dasturidagi adabiyot darslarida qo'shimcha material sifatida ham nazariy jihatdan, ham amaliy jihatdan qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, ilmiy ishimizdan o'qituvchilar va magistr talabalar ham qo'llanma sifatida foydalanishi mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy asosi. Bitiruv malakaviy ishini yozishda bizga M. H. Abramsning "A Glossary of Literary terms", J.A. Kuddon

muharrirligi ostida chop etilgan "Dictionary of Literary Terms and Literary Theory", Galperinning "Stylistics " asarlari nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi. Mazkur malakaviy bitiruv ishimiz kirish, 2 bob, 4 paragraf, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I BOB. TERMINOLOGIYA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Termin va terminologiya haqida fikr va mulohazalar

Termin (lotincha; terminus - chek, chegara) kabi ma'nolarni ifodalaydi. Termin (atama) - fan, texnika, kasb - hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasidir. Termin so'zi o'rnida ba'zan atama, istiloh so'zlarini ishlatish hollari uchrab turadi. Ammo bu to'g'ri emas. Atama termin so'ziga nisbatan tor tushunchani ifodalaydi. Istiloh so'zi esa arabchadir. Buni ko'pchilik tushunmaydi chunki bu me'yorga aylangan emas. Terminlar ilmiy kommunikatsiyadan jonli so'zlashuvga o'tganda, xalq uchun tushunarli so'zlarga aylana boradi. Olamning ilmiy - me'yoriy manzarasini terminlarsiz tasavvur qilish qiyin. Chunki terminlar ilmiy matn hosil qiluvchi tayanch birliklar vazifasini bajaradi.

A. Reformatskiy terminga ta'rif berar ekan, " Terminlar - bu maxsus so'zlardir" degan xulosaga keladi. A.V. Kalinin muayyan va kasbkorlikda ishlatiladigan so'zlarni " Maxsus leksika" deb ataydi va uni ikki guruhga ajratadi.

1. Maxsus leksikaga, birinchi navbatda, terminlar kiradi.

2. Maxsus leksika tarkibiga terminlardan tashqari professionalizmlar ham kiradi.

U o'z fikrini davom ettirib, " Termin bilan professionalizmlar o'rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir. Professionalizm esa biror kasb, mutaxassislik, ko'pincha jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir", - deydi.

R. Doniyorov bu fikrga e'tirozan, " Bunday qat'iy da'vo, aslini olganda, tilni sinfiy deb hisoblagan ayrim "olim" larning qarashlari davomidir desak, xatoga yo'l qo'ymasmiz" deya munosabat bildiradi.

H. Jamolxonov terming nisbatan munosabatda bo'lar ekan quyidagicha yozadi:

"Terminlar fan - texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan

nominativ birliklardir. Masalan: gulkosa, shona (Botanikada); to'tburchak, kvadrat (Geometriyada); ega, kesim (Tilshunoslikda); qofiya, turoq, vazn (Adabiyotshunoslikda) kabi"

Determinlashish - terminologik sistemadagi so'zning adabiy tilga to'la o'zlashishidir. Terminologiya (lotincha; terminus - chegara; yunoncha; logos - fan, ta'limot), ya'ni terminlar haqidagi ta'limot va terminlar majmui degan ma'nolarini anglatadi.

Terminologiya- 1. Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasida qo'llanadigan terminlar majmui.

2. Tilshunoslikning terminlarni o'rganish, tartibga solish bilan shug'ullanuvchi sohasi.

Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan bo'lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug'aviy qatlamlaridagi o'rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun - mohiyatini to'g'ri anglash imkonini beradi. Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarni anglatadigan, definitsiyaga ega bo'lgan va asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi. ²

Ma'lumki, funksional yondashuv asosiy e'tiborni lisoniy belgi aktualizatsiyasi (qo'llanilishi) bilan bog'liq holatlarga qaratadi. Shuning uchun terminning mohiyatini chuqur va har tomonlama o'rganish zarurati funksional yondashuv tamoyillaridan ham foydalanishni taqozo etadi. Terminga nisbatan funksional yondashuv E. Drozen (1934), G.O. Vinokur (1939), V.V. Vinogradov, A.A. Reformatskiy (1986) va V.G. Gak kabi olimlarning ishlarida o'rganilgan. Shuningdek, A.A. Reformatskiy (1986), B.N. Goloven (1981), N.P. Kuzkin (1962), L. Kapanadze (1965) va boshqa ko'plab olimlar terminologiya sohasida, O.S. Akhmanova (1990), V.P. Kaprovich (1978), R.Yu. Kobrin (1991), V.M.

² Dehqonova. L, Xudoyqulova. Sh. «Terminologiya va davlat tilida ish yuritish asoslari ». Guliston – 2013. 31-32-betlar.

Leychik (1986), V.D. Tabanakova (1998), E.N. Tolikina kabi olimlar terminologiyaning semantik xususiyatlari ustida, A.S. Gelt terminologiya va atamalar majmuyiasidagi bog'liqlik, M.V. Organisyan (2003), O.V. Dovbysh (2003), S.V. Sakhneevich (1998) terminologiyaning tarjima muammolari hamda Z.M. Polyutina (2002) terminologiya sohasiga yaqin bo'lgan sohalar ustida izlanishlar olib borganlar.³

V.V. Vinogradovning fikriga ko'ra, terminning umumqo'llanishdagi so'zdan farqi unda definitiv funksiyaning mavjudligidir, chunki termin ortida predmet, narsa, hodisaning emas, balki mantiqiy ta'rif turadi.

Terminlarni (tor soha birliklarini) noterminlarga (milliy tilning umumiste'moldagi leksemalariga) qarama - qarshi qo'yish tamoyili o'zini oqlamadi, chunki u ikki lug'aviy qatlam orasida doimo transpozitsiya holatida kuzatiladi.

N.P. Kuzkinning fikriga qaraganda, ular orasida mazmunan ham, shaklan ham jiddiy farq yo'q, bo'lishi mumkin bo'lgan yagona va obyektiv farq uning g'ayrilisoniy voqelik bilan bog'liqdir: umumqo'llanishdagi so'z turmushdagi tushunchani aks ettirsa, termin tor doiradagi mutaxassislariga tushunarli bo'lgan tushunchani ifodalaydi.

Bizningcha, muallifning bu fikriga qo'shiish qiyin, chunki keng doiradagi mutaxassislariga tushunarli bo'lgan terminlar ham ko'p va ular umumiy terminotizimning juda katta qismini tashkil qiladi.

Narsa-buyum ma'nosi va tushuncha ma'nosi orasidagi munosabatni o'rganishda quyidagi uch holatni inobatga olgan holda ish ko'rish maqsadga muvofiq: a) termin lug'aviy ma'noga ega, ammo bu ma'no faqat ifodalanayotgan tushuncha bilan chegaralanmaydi (D.P. Gorskiy, K.A. Levkovskaya, A.S. Gerd); b) termin lug'aviy ma'noga ega va bu ma'no tushunchadir (Ye. M. Galkina - Fedoruk, P.S. Popov); c) termin lug'aviy ma'noga ega emas, balki tushunchaga to'g'ri keladi (Zvegensev, Reformatskiy, L.A. Kapanadze).

Terminga qo'yiladigan me'yoriy talablar dastlab terminologiya maktabi asoschisi D.S. Lotte tomonidan ishlab chiqilgan. Bu talablar quyidagilardir:

³ Saidova M.U. " The problem of studying literary terms on figurative language".

tizimlilik, konkretga bog'liq emaslik, qisqalik, bir ma'nolilik, aniqlilik, oddiylik, tushunarlilik, tadbiiq etilganlik darajasi va boshqalar. Ular ayrim aniqlik va qo'shimchalar bilan ko'plab olimlar, jumladan, I. N. Volkova, A.V. Krijanovskaya, L. A. Simonenko va boshqalarning ishlarida sanab o'tilgan.

Quyida shu talablarning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

1. Tizimlilik: har qanday termin muayyan terminologik tizimning bir bo'lagi. Aynan shu xususiyat uni termin maqomiga ko'taradi. Terminotizim esa ikki xil tizimlilikka ega - mantiqiy tizimlilik va lisoniy tizimlilik.

2. Bir ma'nolilik: termin faqat bir ilmiy yoki texnik tushunchani ifodalashi va bir tushuncha faqat bir terminga mos bo'lishi kerak. Termin ma'nosining kontekstga qarab turlanib turishi, D.S.Lottega ko'ra, terminologiyaning eng jiddiy kamchiliklaridan biridir.

3. Qisqalik (lo'ndalik, ixchamlik): terminning qisqa varianti – bu funksional nuqtai nazardan terminga teng shakl. Uni erkin va ixtiyoriy shaklda qo'llashning imkoni yo'q.

4. Aniqlilik: ilmiy tushuncha aniq chegaraga ega va bu chegara uning ta'rifida o'z ifodasini topadi. Terminning aniqligi deganda uning ta'rifida berilgan tushunchaga xos barcha belgilarning mavjudligi tushuniladi.

5. Lisoniy asos: o'z yoki o'zga til asosida yasalgan terminlardan birini tanlash lozim bo'lganda, albatta, o'z termindan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki o'zlashma terminlarni ko'p va asossiz ravishda qo'llash muqarrar ravishda terminologiyaning umumxalq tilidan ajralib va nomutaxassislarga tushunarsiz bo'lib qolishiga olib keladi.

Terminning struktur tarkibi, V.P. Danilenkoning ko'rsatishicha, uch lug'aviy qatlamni o'z ichiga oladi: 1) noterminologik leksika; 2) umumilmiy leksika; 3) terminologik leksika. Agar umumilmiy terminlar bir fan doirasi bilan chegaralanmaydigan umumiy ma'nolarni ifodalasa, terminologik leksika (konkret terminotizimning maxsus so'zlari) ilm-fan tilining eng ko'p ma'no tashuvchi qismidir.

Z.I.Komarova leksemalarni stilistik nuqtai nazardan me'yoriy (so'zning o'z ma'nosidagi terminlar) va g'ayri me'yoriy (professionalizm, terminoid individual obrazli iboralar) guruhlarga ajratadi.

Terminlar – ilm-fan, texnika, san'at, inson faoliyati boshqa sohalarining mutaxassislar doirasida keng qo'llanadigan maxsus nomlardir. Ular, o'z navbatida, proteterminlarga, ilk terminlarga va terminoidlarga bo'linadi.

Ko'pincha, termin va nomenklatura tushunchalari o'zaro farqlanmasdan qo'llanadi. Shuning uchun ushbu o'rinda yo'l-yo'lakay nomenklaturaga ham munosabat bildirishga to'g'ri keladi. Nomenklatura (lotincha - nomenclatura "ro'yxat") – ilm-fanning turdosh (tipik) obyektlari nomi. Agar termin umumiy tushunchani ifodalasa, nomenklatura xususiy tushunchani ifodalaydi. Masalan, ta'lim muassasalari turlari, o'quv-didaktik jihoz va shu kabilar nomlari nomenklaturalardir.⁴

Terminologiya butunlay yangi bir o'rganish maydoni emas, aksincha, u ishlab chiqilgan asosiy insoniy ehtiyoj, identifikatsiyalash va etiketkalash yoki narsalarni nomlashni talab qiladi. Shunga qaramay, uning aniq ta'rifi belgilanmagan.

XVIII va XIX asrlarda atamashunoslar terminologiyada etakchi bo'lgan. Shunga qaramay ular terminlarning tarqalishidan qo'rquvga tushganlar . Ular shuningdek, formalar xilma-xilligi hamda shakllar va tushunchalar o'rtasidagi munosabatlardan tashvishga tushishdi. Na konsepsiyalarning tabiati va na yangi atamalarni yaratish asoslari ularda qiziqish uyg'ota oldi.

20-asrda muhandislar va texnik mutaxassislar ishtirok etishdi. Tez rivojlanish va texnologiyalarni rivojlantirish nafaqat yangi konsepsiyalarning nomlanishi, balki, talab qilinadigan talablarni ham o'z ichiga oladigan ish bilan ta'minlash shartlari haqida shartnoma tuzildi. Amaliyot natijasida terminologik ish muayyan ixtisoslashgan sohalarda tashkil etildi. XX asrning birinchi yarmida na tilshunoslik, na sotsiologik terminlarga alohida e'tibor berildi. Terminologiya

⁴ Dehqonova. L, Xudoyqulova. Sh. «Terminologiya va davlat tilida ish yuritish asoslari ». Guliston – 2013. 31-32-betlar.

1930-yillarda shakllana boshladi. Terminologiya sohasida olib borilgan ko'pgina tadqiqotlar Eugen Vusterning nomi bilan bog'liq, Avstriyalik tilshunos Vuster terminologiyaning otasi deb hisoblangan, Vusterning ishlari zamonaviy terminologiya sohasining rivojlanishida juda muhim rol o'ynagan. 1930- yil doktorlik dissertatsiyasida u dalillarni taqdim etadi. Terminologiyada ish uslublarini tizimlashtirish, bir qator prinsiplarni belgilab, metodologiya sohasida terminlardan foydalanishning asosiy qoidalarini belgilab beradi.

Vusterning fikriga ko'ra, to'rt nafar olim tan olinishi mumkin bo'lgan terminlar nazariyasining intellektual otalari hisoblanadi: "Germaniyalik olim Alfred Shlomann, u birinchilardan bo'lib maxsus terminlarning muntazamligini hisobga olgan; Shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur, birinchi bo'lib tilning sistematik xarakteriga e'tibor qaratdi; Rossiyalik E. Dresen, standartlashtirishning muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlagan; YuNESKOning ingliz tili olimi J. E. Xolmstrom, u terminlarni xalqaro miqyosda tarqatishda vositachi bo'lgan ".⁵

Akademik G'. Abdurahmonov terminologik lug'atlarning ma'lum fan sohasiga xizmat qilibgina qolmay, terminlarni tartibga solish, takomillashtirish hamda standartlashtirishda ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Terminologik lug'atlar uchun termin tanlash nihoyatda muhim as'uliyatli ish. Chunki har bir termin ma'lum tushunchani to'g'ri ifodalashi, o'zi ifodalagan sohaga va ayni chog 'da ona tilining ichki qonuniyatlariga mos bo'lishi shart. Tanlangan termin bir ma'noli, ixcham so'z yoki birikmadan iborat bo'lishi, qolaversa, u sinonimlarga ega bo'lmasligi kerak. Terminologik lug'atlar ko'pincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi har bir sohada terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iborat. Bunday lug'atlar "Maxsus lug'at", ya'ni "Ayrim sohalar lug'ati" deb ham yuritiladi. Terminologik lug'atlar har qaysi soha bo'yicha, chunonchi, qishloq xo'jaligi, falsafa, tabobat, tilshunoslik, geografiya, fizika, matematika, geologiya kabi barcha

⁵ Daria Protopopescu. "Theories of terminology - past and present ". University of Bucharest.

sohalar bo'yicha tuziladi. O'zbek tilida T. N. Qori Niyoziyning “Ruscha - o'zbekcha matematik terminlar lug'ati”, R. X. Maxlin va M. D. Yagudayevlarning “Ruscha - o'zbekcha qisqacha botanika terminlari lug'ati”, Y. A. Yunusovning “Ruscha - o'zbekcha qisqa fiziologik terminlar lug'ati”, M. A. Sobirovning “Ruscha - o'zbekcha matematik terminlar lug'ati” va boshqalar ana shunday terminologik lug'atlardandir. Tilshunoslik tushunchalari haqidagi ilmiy va amaliy tadqiqotlar Akmanova (1966, 1990), Vasileva (1998), Gvishiani (1986, 1990), Golovin (1976), Kulikova (2002), Petrosyants (2004), Podolskaya, Slyusarova (1983, 2000), Shelov (1998) va boshqalar tomonidan olib borilgan. So'nggi yillarda tilshunoslik bo'yicha tadqiqotlar nashr etilgan va biz bunga misol qilib, Nikulina (1990), Utkina (2001), Emelyanova (2000), Vermeer (1971), Zaxarenkova (1999), Nemis (1990), Golovkina (1996) kabilarni ko'rsatishimiz mumkin .

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarga diqqat bilan qarasaq, biz tadqiqot loyihasi ob'ekti bo'lgan adabiy atamalar sloveniya, rim va nemis tillarida kamdan-kam hollarda o'rganilganini ko'ramiz. Shuning uchun falsafiy, madaniy, axloqiy, estetik, diniy, lingvistik va ayniqsa adabiy so'zlarni o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

E. G. Petrosyantsga ko'ra, hozirgi kunda tilshunoslik bo'yicha 70 dan ortiq lug'atlar, ensiklopediyalar va ma'lumotnomalar mavjud. Shu bilan birga, lug'atlar, ensiklopediyalar va adabiy jihatdan mos keladigan kitoblar nisbatan kam uchraydi. Bu holat adabiyot shartlarining yetarlicha o'rganilmaganligini va ular to'g'risidagi ma'lumotlar tizimlanmaganligini ko'rsatadi⁶.

⁶ Petrosyants E.G. Linguistical terminopoly: structure, semantics, derivation: on English material. – Pyatigors, 2004.

1.2. Adabiyotshunoslik terminlarining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi

Har bir til shu tilga mansub xalqning moddiy va ma'naviy dunyosini butun borlig'icha o'zida aks ettiruvchi yorqin ko'zgu bo'lib, insonning mehnat va ijtimoiy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois, jamiyatda sodir bo'lgan har qanday voqelik yoki o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'zini namoyon etadi. Tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida tilning lug'at tarkibi tadrijiy ravishda doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu boyish jamiyat rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni ifodalovchi yangi so'zlar, nomlarning vujudga kelishi hisobiga sodir bo'ladi. Tilning lug'at tarkibi, uning leksik-semantik sistemasi doimo o'zgarib boradi, ayni zamonda, jamiyat uchun keraksiz holga kelgan tushuncha yoki predmet nomlarini ifodalab kelgan so'zlar arxaik so'z sifatida iste'moldan chiqib, uning o'rnini yangi so'zlar egallaydi, Lekin iste'moldan chiqqan so'zlar miqdori yangi paydo bo'lgan so'zlarga nisbatan ancha kam bo'ladi. Lekin ba'zi hollarda buning aksi ham bo'lishi mumkin. Albatta, lug'aviy birliklarning iste'moldan chiqishi lingvistik va ekstralingvistik omillar asosida, tilning tabiati, til taraqqiyoti qonuniyatlari asosida ro'y beradi. Bunda ikki asosiy hodisa kuzatiladi:

1. Jamiyat va tabiatdagi narsa-hodisalarning yo'qolishi bilan ularning ifodachisi bo'lgan so'zlar ham yo'q bo'ladi, hozirgi til strukturasi (lug'at sistemasidan) chiqadi va tarixiy so'zlarga aylanadi.

2. Tilning takomillashuvi jarayonida narsa-hodisaning mohiyatini aniq, to'la va to'g'ri ifodalay olmaydigan lug'aviy birliklar iste'moldan chiqib, ularning o'rnini hodisani aniq, to'g'ri va to'la ifodalaydigan lug'aviy birliklar egallaydi. Diaxron aspektida o'zbek terminologiyasida faol bo'lgan lekin, yuqorida aytganimizdek, bugunga kelib muayyan sohalarda ko'pgina jarayon va narsa-hodisalarning yo'q bo'lib ketishi natijasida ularni ifodalovchi *“mistar”*, *“sheroza”*, *“xoma”*, *“muzahhib”*, *“lavvoh”*, *“kitobdor”*, *“midod”*, *“musavvada”*, *“xushnavis”*, *“dabir”* kabilar iste'moldan chiqib, tarixiy terminlar qatoridan joy oldi. Shuningdek, rivojlanish natijasi o'laroq qog'oz ishlab chiqarishda zamonaviy texnika vositalarining qo'llanishi azaliy mavjud bo'lgan qog'oz tayyorlash

texnologiyasini jiddiy bir shaklda o'zgartirib yubordi. Qog'ozning ipak yoki kanopdan emas, balki sellyulozadan tayyorlanishi natijasida qog'oz turlarini anglatuvchi qog'ozi nimkatoni, qog'ozi abrisho'miy, qog'ozi sultoniy, ohor muhrati qog'oz; qog'oz ishlab chiqaruvchi geografik hududning o'zgarishi bilan Samarqand qog'ozi, Xuroson qog'ozi, Qo'qon qog'ozi; qog'oz tayyorlash ishining hunarmandchilikdan takomillashgan sanoat sohasiga aylanishi tufayli

“qog'ozgar”, “qog'ozrez”, “varroq”, “sahhof”, “juvozi kog'az”, “korxonai kog'azbardor” kabi terminlar muomaladan chiqib ketdi. Ularning o'rnini “*fin qog'ozi*”, “*kompyuter qog'ozi*”, “*yozuv qog'ozi*”, “*qog'oz sanoati*”, “*qog'oz fabrikasi*”, “*muqovachi*” kabi yangi terminlar egalladi. Lug'at tarkibining doimiy ravishda boyib borishi ijtimoiy hodisa sifatida til taraqqiyotining eng asosiy qonuniyatlaridan hisoblanadi. Leksik taraqqiyot jamiyat rivojlanishining turli davrlarida turli ko'rinishda, turli darajada bo'ladi. Yangi so'z ixtiro qilinmaydi, balki tilda mavjud bo'lgan so'z vasovchi elementlar, ya'ni muayyan tilning o'z ichki imkoniyatlari hisobiga vujudga keladi. O'ylab topilgan so'zlar turli tillarda juda ham kam sonni tashkil etadi. Rus tilshunosi E.A.Zemskaya yozadi: “Bir dam o'ylab ko'raylik, yangi so'z eskisi bilan butunlay bog'lanmagan holda yasaldi, deylik. U holda tilni egallash juda qiyin bir ahvolga kelib qolar, yoki buning umuman imkoni ham bo'lmas edi. Lug'at tarkibini kengaytirish yo'sini undan foydalanishni yanada qulaylashtirish, eng asosiysi, tildagi mavjud o'zaro bog'langan so'zlar orqali real hayotdagi o'zaro bog'langan voqea-hodisalarni ifodalashdan iboratdir. Shunday qilib, so'zlarning tildagi o'zaro aloqasi real predmet va mavjud voqea-hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aks ettiradi”.⁷

Tilning lug'at tarkibi yangi so'zlar hisobiga doimo boyib boradi, bu bilan til ham taraqqiy etadi. Yangi so'zlarning asosiy qismini terminlar tashkil etadi. Fan va texnika taraqqiyoti yangi terminlarni vujudga keltiradi, ayni zamonda, terminlar fan va texnika taraqqiyotiga zamin yaratadi, Zotan, terminologik jihatdan ilmiy ishlanmagan fan yoki ishlab chiqarish sohasi kutilganidek rivojlana olmaydi. Jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'z aksini topadi.

⁷ Земская Э.А. “Как делаются слова” — Москва, 1963

Jamiyat taraqqiyotidagi ma'lum bir davrlarda u yoki bu soha terminologiyasining muayyan bir tor doira ko'lamidan chiqib, umumxalq nutqida ham keng foydalanish holatlari kuzatiladi. Xususan, O'zbekiston mustaqilligi yillarida ijtimoiy-iqtisodiy terminologiyaga oid ko'plab terminlarning o'zbek adabiy tilining chegaralanmagan qatlamiga singib borib, ommaviy nutqda keng ko'lamda qo'llanilishini kuzatish mumkin. *“Investitsiya”, “valyuta”, “bank”, “mustaqillik”, “bozor iqtisodiyoti”, “konvertatsiya”, “ma'naviyat”, “milliy mafkura”, “milliy istiqlol g'oyasi”, “akademik litsey”* kabi terminlar mustaqillik mevasi sifatida tilimizda faol qo'llanib kelmoqda. Tadqiqotimizning avvalgi bobida ko'rib o'tganimizdek, ayni shunga o'xshash vaziyatni kitobatchilik terminologiyasining XV-XVI asrlardagi taraqqiyotida ham kuzatishimiz mumkin. Chunki bu davrlarda kitobatchilikning gullab-yashnashi o'z ta'sirini xalq turmush tarziga, o'z navbatida, so'zlashuv tiliga ham ko'rsata oldi. Ijtimoiy hayotda xalq turmush tarziga kirib kelgan narsa-hodisalar bilan birga ularga oid terminlar ham tilga singib, xalqning kundalik nutqidan keng o'rin olib boradi. Demak, har bir til leksikasi tarkibi doimiy ravishda yangilanib turadi. Ayni zamonda, tilning lug'at tarkibidagi o'z ahamiyatini yo'qotgan so'zlar arxaik so'zlar qatoriga o'tib, iste'moldan chiqish hodisasi ham sodir bo'lib boradi. Lekin yangi so'zlarning paydo bo'lish hodisasi so'zlarning iste'moldan chiqishiga nisbatan ancha yuqori bo'ladi. Bunda lug'at sostavining boyib borishi har bir tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida va o'zga tildan o'zlashtirish yo'li bilan bo'lishi lingvistik adabiyotlarda qayd etilgan va barcha tomonidan tan olingan.

Ma'lumki, har bir tildagi so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlarning aniq ma'nosi kontekstda, gap tarkibida aniqlanadi. Bunday so'zlar nutqning ta'sirli, jonli, ixcham va badiiy bo'lishida nihoyatda katta rol o'ynaydi. Shuning bilan birga, har bir tilda o'zining ishlatilish doirasiga ko'ra cheklangan, asosan, birgina ma'noga ega bo'lgan birgina tushunchani ifodalaydigan so'zlar ham bo'ladi. Bunday so'zlar, xususan fan, texnika, san'at, siyosat, til va adabiyot, hunarmandchilik kabi turli sohalarda uchraydi. Bu sohalarda hamma diqqat borliqni faqat mantiq jihatdan bilishga qaratilgan.

Shuning uchun fan-texnika, siyosat sohalarida so'zlarning nihoyatda aniq bo'lishi talab qilinadi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmasligi kabi belgilari bilan, ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi. Masalan, lingvistik terminlar: “*gap*”, “*ega*”, “*ot*”, “*son*”, “*tovush*”; geom etriyaga oid terminlar: “*aylana*”, “*uchburchak*”; fizikaga oid terminlar: “*jism*”, “*bosim*”, “*harakat*”, “*maydon*”; kimyoga oid terminlar: “*suv*”, “*kumush*”, “*ishqor*”, “*tuzlar*” va boshqalar.

Terminlarning muhim xususiyati shundaki, ular ko'p ma'noli bo'lmaydi. Ko'chma ma'nolarda ishlatilishi nihoyatda kam uchraydi. Masalan, ko'pgina tillarda bo'lgani singari o'zbek tilida ham “*operatsiya*” so'zi termin sifatida: 1) meditsina sohasida yorish, kesish, kesib olib tashlash, yangisini solish va shu yo'llar bilan kasallikni tuzatish davolash ma'nosida; 2) harbiy sohada biror vazifa va maqsadni amalga oshirishga qaratilgan urush harakatlari ma'nosida; 3) davlat idoralarida rasmiy muomala (masalan: bank operatsiyasi, pochta operatsiyasi kabi) ma'nolarida qo'llaniladi. Ma'lumki, har bir soha terminologiyasining shakllanish jarayoni adabiy tilga xos bo'lgan omonimiya, sinonimiya va boshqa xildagi leksik-semantik ko'rinishlar bilan bog'liq holda kechadi. Lekin ushbu holatlar o'zbek terminologiyasining barcha sohaları uchun bir xilda emas. Xususan, hozirgi o'zbek ilmiy-texnikaviy terminologiyasida avj olgan salbiy hodisalardan biri ko'p shakllilik - sinonimiyadir. Bunda birgina tushunchani ifodalash uchun turli so'z (yoki so'z birikmalari) qo'llanadi. Garchi bunday holat vaqtinchalik bo'lib, terminlarni tartibga solish jarayonida bartaraf etilsa-da, ammo ma'lum davr mobaynida u terminlardan foydalanishda turli qiyinchiliklar va chalkashliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuni alohida qayd etish kerakki, terminologiyada birgina tushunchani ifodalashda qo'llanadigan turli terminlarni qanday atash masalasida munozaralar ham mavjud. Chunonchi, ba'zi tilshunoslar terminologiyada neytrallik bo'lishini hisobga olib, bir tushunchani anglatuvchi turlicha ifodalarni “dublet terminlar” deb atashsa, boshqa bir qator olimlar esa uni

“sinonim” deb ham atash mumkinligini qayd etganlar. Ba’zi olimlar esa, terminologiyadagi sinonimlik umum adabiy tildagidan birmuncha farq qilishini va shu boisdan ham ularni “dublet” deb aytayotganliklarini qayd etganlar. Umuman, nafaqat terminologiyada, hatto tilshunoslikda ham “sinonim”, “dublet” va “variantlilik” kabi tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlari aniq belgilanmagan hamda ularni farqlash masalasi hali to'liq hal etilmagan.

Har bir tilda jumladan, o'zbek tilida terminlar quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi: 1) har bir xalqning o'z til boyligidan, undagi turli imkoniyatlardan foydalanish asosida: *uchburchak, urg'u, qo'lyozma, ega, kesim, aniqlovchi, qo'shimcha* kabilar; 2) chet tillarda, ayniqsa, rus tili va u orqali boshqa tillardan tayyor terminlarni qabul qilish bilan: *plyus, minus, fonema, biologiya, atlas, atom, gramm*. Terminologiya keng ma'noda leksikaning bir qatlami bo'lib ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llaniladigan terminlarning majmuidir. Terminologiya tor ma'noda fan yoki texnika, adabiyot, san'at yoki ishlab chiqarishga xos terminlar yig'indisini tashkil etadi. Fan-texnika, adabiyot, san'at va ishlab chiqarishning taraqqiy etib borishi bilan terminologiya ham rivojlanib boradi, yangi terminlar paydo bo'ladi. Ba'zi bir eskirib, keraksiz bo'lib qolgan terminlar esa iste'moldan chiqib qoladi.

Tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan. Har bir soha terminologiyasini tartibga solish bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Lekin qilingan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib qola olmaymiz. Chunki terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilyapti deb bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan bu yo'nalishda yechimini kutayotgan muammolar talaygina. O'zbek terminologiyasi to'laligicha bugunga qadar jiddiy shaklda lingvistik tadqiqot ob'ekti bo'lmagan va barcha soha terminologiyalarini tartibga solish masalasi deyarli hal etilmagan. Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy

bog'liqdir. Chunki ilmiy adabiyotda qo'llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmas ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining "qat'iy ilmiy terminologiya"ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. Bu yerda "qat'iy ilmiy terminologiya" tushunchasi biron bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi. Terminlarning aniqligi va qat'iylashishi shu millatning dini, maorifi, madaniyati darajasini ko'rsatadi. Terminlarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi terminlarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo'ladi, Umuman, ona tilida terminlarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Terminlarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi. Demak, terminologiyani tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir. Terminologiyani tartibga solishning samaradorligi terminlar bevosita qo'llanadigan quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi- kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo.

Ma'lumki, har bir fan sohasi doimiy taraqqiyotda bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi tushunchalarning, ular orqali terminlarning ham o'zgarib turishiga olib keladi. Noo'rin, asossiz tanlangan atama ma'lum davr o'tishi bilan ifodalangan tushuncha mazmuniga mos kelmasa, iste'moldan chiqadi, yangi atama yaratiladi yoki uning sinonimi o'rnini egallaydi. Shuning uchun ham atama lug'atlari ma'lum vaqt o'tishi bilan qayta nashr qilinadi - to'ldiriladi yoki asossiz

atamalar boshqa qulay va aniq atamalar bilan almashadi. Demak, terminologiyani tartibga solish bu doimiy va kundalik ishimiz bo'lishi, shuningdek, u fan va texnika taraqqiyoti bilan ham ohang takomillashib borishi lozim.

Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassisleri kundalik faoliyatida fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki jamiyat hayotida fan va texnika qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir. Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashinalar, apparatlar, asbob-anjomlar va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni ifodalovchi yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu sababli, yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Masalan, ana shunday sohalardan biri poligrafiya- nashriyotchilik sohasidir. Mazkur soha taraqqiyotiga e'tibor bersak, bu sohaga texnik vositalarning kirib kelishi, asosan, yigirmanchi asr boshlariga to'g'ri keladi. Lekin uning eng taraqqiy etgan davri bugungi kundagi holatidir. Hozirgi zamonaviy poligrafiya-nashriyotchilik tarmog'i hujjatlarni tayyorlash va ularning nusxalarini ko'paytirish, kitob holiga keltirish jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan texnik vositalar qo'llanadigan yetakchi sohalardan biriga aylandi. Natijada, ushbu soha terminologiyasiga juda ko'plab yangi tushunchalar va ular bilan birga yangi ilmiy-texnikaviy terminlar ham kirib kelmoqda. Albatta, bunday o'zgarishlar o'zbek tilining ish ko'rish doirasini kengaytirib, uning leksik sostavini yangi-yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitdi. Ko'pchilik hollarda

yangi terminlar yaratish ishiga oddiy tarjima jarayoni sifatida qaraymiz. Terminologiyadagi mavjud kamchilik hamda tartibsizliklarning asosiy sabablaridan biri ham shundadir. Zotan, yangi termin yaratish har taraflama mukammal bo'lgan ijodiy jarayondir. Har qanday ilmiy-texnikaviy termin oddiy so'zning yoki so'z birikmasining terminologiyadagi aksi bo'lib, u aniq chegaralangan hamda belgilangan mazmunga, bu mazmun esa, kontekstdan qat'iy nazar, laqat shu terminga oid bo'lishi lozim. K. M. Musayev terminologiyani tilning leksikasi sifatida go'yo bir shaharga qiyoslaydi. Uning fikricha, "Terminologiya yagona reja asosida qurilsa-da, lekin birdaniga barpo etilmaydi. U tarixiy shart-sharoit asosida shakllanadi, uni yaratishda har xil avlodga mansub bo'lgan turli me'morlar, loyihachilar, kashfiyotchilar ishtirok etadi. Ular har bir qurilayotgan inshootni yaxshi o'rgangan holda barpo etadilar. Terminologiyani tartibga solishdagi o'ziga xos murakkablik ham shu bilan belgilanadi".⁸

Rus tilshunosi D.S.Lotte terminologiyaga bag'ishlangan asarlarida barcha sohaviy terminologiyalar uchun umumiy bo'lgan quyidagi jiddiy kamchiliklarni ko'rsatib o'tadi:

“1. Barcha terminologik sistemalar uchun taalluqli bo'lgan jiddiy kamchiliklardan biri terminlarning ko'p ma'noliligidir. Bunda bir termin ikki va undan ortiq ma'nolarda qo'llanadi.

2. Hozirgi terminologiyadagi ikkinchi yirik nuqsonlardan biri terminlar sinonimiyasi hodisasidir. Termin-sinonim (dublet)lar deganda muayyan bir tushunchani ifodalash uchun ikki va undan ortiq terminning muomalada bo'lishi tushuniladi.

3. Terminologiyadagi yana bir kamchilik bu ma'lum bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi term inning anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyatiga uyg'un bo'lmasligidir. Ba'zi holatlarda so'zning aynan ma'nosi bilan tushuncha mohiyati o'rtasida nomutanosiblik vujudga keladi.

4. Terminologiyadagi navbatdagi nuqson terminning ko'p komponentlardan iborat bo'lishi va natijada, uni qo'llashdagi noqulaylikdir. Bunda muayyan bir

⁸ Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. - М.: Наука, 1986.

tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi termin ikki va undan ortiq komponentlardan iborat bo'ladi. Bunday yasalishga oid bo'lgan terminlarda, birinchidan, nutq iqtisodi, ya'ni ixchamligi buziladi, bu esa, o'z navbatida, fikrlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, termin keragidan ortiq darajada uzun bo'lganda ellipsis (nutq unsurining tushib qolishi) hodisasining vujudga kelish ehtimoli kuchayadi.

5. Yuqoridagi nuqsonga yaqin bo'lgan yana bir kamchilik bu - termin talaffuzining noqulayliyi. Bunday terminlar ikki sababga ko'ra vujudga keladi: 1) asosiy terminni yaratishda uning derivatlilik imkoniyatlari yetarlicha inobatga olinmaydi; 2) xorijiy terminni o'zlashtirishda uning a jiddiy e'tibor bilan qarab, tanqidiy yondoshilmaydi.

6. Terminologiyadagi eng katta kamchilik bu terminologiyani keragidan ortiq miqdorda xorijiy terminlar bilan to'ldirib tashlashdir. To'g'ri, hech qanday til faqat o'z termin elementlari hisobiga terminologiyasini qura olmaydi. Til qurilishi jarayoni shuni ko'rsatadiki, dunyoda sof tilning o'zi umuman mavjud emas. Har doim boshqa tillardan termin o'zlashtirish jarayoni sodir bo'lib turadi, bu jarayondan chekinish mumkin emas. Ammo ehtiyoj sezilmagan holatlarda ham xorijiy terminlarni sun'iy ravishda tilga olib kirish har doim o'zini oqlayvermaydi. Bunday holatlarda ko'proq o'z til imkoniyatlaridan foydalanish va bunda termin ifodalashi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan termin o'rtasidagi mutanosiblikni saqlashga e'tiborni qaratish lozim.

7. Ko'p hollarda ba'zi tushunchalarni ifodalovchi terminlar iste'molda mavjud bo'lmaydi. Natijada bunday tushunchalar o'ta muhim va ahamiyatli bo'lishiga qaramasdan, keng tarqalish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

8. Yana bir kamchilik shuki, termin yaratilishida u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan o'zaro batartiblik (sistemalilik)ning yetishmasligidir".⁹ D.S.Lotte tom onidan ko'rsatib o'tilgan barcha soha terminologiyalariga oid bu kamchiliklar, oradan 40 yildan ortiq vaqt o'tishiga qaramasdan, bugungi kunda ham o'z ahamiyati va dolzarbligini yo'qotmasdan turibdi. Ma'lumki, terminologik

⁹ Лотте Д.С. О основы построения научно-технической терминологии. — Москва, 1961

lug'atlar ham soha terminologiyasini tartibga solishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

II BOB. J. A. KUDDONNING “ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARI VA ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” LUG’ATIDAGI ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINING TASNIFI VA TAHLILI

2.1. J. A. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’ati va uning yaratilish tarixi

Charlz Kuddon 12ta drama, 3 libretto, 5 roman, 2 ta sayohatnoma, 2 ta lug’at va juda ko’plab hikoya va esselar muallifi hamda dahshatli qo’rqinchli hikoyalar muharriri ham edi. Bundan tashqari u, maktab o’qituvchisi, qobiliyatli sport ustasi va hattoki u yoshligida fotomodel sifatida ham o’zini sinab ko’rgan. Bu taniqli inson 1996-yilning yozida vafot etar ekan, yuqorida ta’kidlangan ijodiy ishlaridan tashqari uning yonib turgan “*Owl’s Watchsong*”(1960) (uning ajoyib Istanbul qasidasi), ulkan va jozibali lug’at “*Dictionary of Sport and Games*” (1980), va quyidagi tahlil qilinayotgan asari “*Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*” (1976) kabi asarlarini adabiyot oshuftalariga tuhfa etdi. Uning boy badiiy merosi Kuddonning o’zi haqida yodgorlik desk, adashmagan bo’lamiz. Chunki ular ijodkorning qiziqishlari ko’lamini, ko’zga ko’ringan muvaffaqiyatini, uning ulkan mantiqini hamda yoqimli hazillar qilish qobiliyati va nafis she’riyati o’z aksini topgan. Yuqorida sanab o’tilgan barcha belgi va xususiyatlar ijodkorning o’z do’stlari, shogirdlari, hamkasb olimlar va yozuvchilar hamda uning mehnatidan manfaatdor bo’lgan va kelajakda undan o’z ish faoliyatida foydalanadiganlarga bo’lgan yirik saxovati deb hisoblasak ham bo’ladi.

1996-yil mart oyida hayotining so’nggi onlarida ham Kuddon ijod qilishdan to’xtamadi va o’zining lug’atlariga yana qisqartmalar va oldingi nashrda qilingan xatolarni tuzatish bilan mashg’ul bo’ldi va shuning uchun uning yozib qoldigan adabiy terminlar izohlari juda ham tushunarli va o’qish uchun qulay. Bulardan tashqari u yana bir qancha izohlar va tuzatishlarni o’z qoralamasida borligini va ularni ham nashr ettirish zarurligini o’z shogirdlariga yuklab o’zi bu dunyoni tark etadi va bu uning nechog’lik darajada jonkuyar va fidokor yozuvchi ekanligidan dalolatdir.

“Bir necha yillar o’tib, Charlz va uning mashhur lug’ati kitobxon va

adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilib, bir necha kamchiliklari tuzatilib yana yangiliklar kiritilishiga muvaffaq bo'lindi. Bunda esa Kuddonning do'stlari va hamkasblarining hissasi juda katta edi. Ulardan Anna Kuddon, Jin Guder, Erik Griffiths, Kevin Jekson, Jon Kenyon, Jon Kerrigan va Ato Kvaysnlar tasodifiy so'rovnomalarni kitobxonlar o'rtasiga tashlab juda ham muhim va dolzarb ma'lumotlar bilan ta'minlashdi. Bu nashrning chiqishida faol etgan boshqa ijodkorlar ham yangiliklar qo'shishda o'z hissasini qo'shdi. Masalan Jon Lennard "Rhyme", "Punctuation", hamda "Crime fiction" atamalariga izoh yozgan; Klim Vilmer esa "Verse novel", "Dramatic monologue", "Sonnet cycle" terminlari va bir qancha boshqa terminlarga izoh kiritgan va Anna Henry esa "Ellipsis" terminini kiritgan."¹⁰ Bunday katta tashabbus sababli Kuddonning lug'ati adabiyotshunoslik terminlari bilan boyidi va atamashunoslar tomonidan juda iliq qabul qilindi. Uning foydalilik jihatidan ham ko'pgina adabiyotshunos va terminologlarga qo'l keldi.

Kuddonning o'z ishi haqida yozganlaridan shuni bilib oldikki, bunday lug'at tuzish juda og'ir mashaqqat talab etadi. Kuddon bu ishga qo'l urarkan avvalo unga qanday atamalarni kiritish keraku qanday atamalar bu lug'atda zarur emasligi haqida qaror qabul qilish juda ko'p vaqt talab etgan va yillab yozuvchi shu masalada bosh qotirgan. Birinchi navbatda shuni aniqlashtirib olish joizki, avvalambor, adabiyot termini o'zi nima va unga qanday so'zlar kiradi?, chunki ko'plab izohlarda bu tushuncha juda keng qamrovli va turli xil klassifikatsiyalanishi ta'kidlab o'tilgan. Masalan , *Epic* terminini yoki *hexameter* terminichi?, yoki *Elegy*, lekin *Pornography*, *pattersong* va *apocrypha* terminlarini adabiyotshunoslik terminlari deya olamizmi? *Shorter Oxford Dictionary* lug'atida *Literary* tushunchasiga quyidagicha izoh berilgan:" Of or pertaining to, or of the nature of, literature, polite learning, or books and written compositions; pertaining to that kind of written composition which has value on account of its qualities of form."¹¹ Ya'ni bu yerda *adabiy* so'ziga qadr qiymati va sifati yuqori bo'lgan yozma majmua turi, kitoblar yoki yozma kompozitsiya, adabiyotni juda

¹⁰ Cuddon J.A. Dictionary of Literary terms and literary theory. – Fourth edition published in Penguin Books, 1999.

¹¹ Shorter Oxford Dictionary – Oxford University Press, 2007

muloyim yo'lda o'rganish nazarda tutilgan. Agar biz Literary tushunchasini izohlashda mana shu izohlanishni o'rganish nutasi qilib belgilab oladigan bo'lsak, unda termin nima?, va nega ular yozuvchi va bastakorlar tomonidan foydalanilgan. Nafaqat adabiyotshunoslar balki, boshqa ko'plab sohalarning masalan tilshunos olimlarning ham o'z ishlarida terminlardan faol foydalanganliklari hech kimga yangilik emas. Bularning barchasi har bir sohaga qarab o'z ijodkorlari tomonidan yaratilgan va barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Kuddon terminlarni tanlashga o'ta sinchkovlik bilan yondashadi va bir necha nashriyot, tilshunoslik, grammatika hamda filologiya atamalarini ham o'z lug'atida jo etishga qaror qiladi. Kuddonning o'zi bu holatni quyidagicha izohlaydi: *“I decided to be judiciously selective and include a few terms of printers, grammarians, philologists and linguisticians. So, for instance, I have included **quarto** and **folio** but left out **line-block** and **galley**. **Paragraph** and **loose** and **periodic sentence** are in; **supine** and **declension** are not. **Keneme** and **morpheme** are in; **diphthong** and **labial** are not.*”¹²

Kuddon uchun lug'atning yana bir muammoli jihati shunda ediki, u o'z lug'atida barcha tillar va adabiyotlarning terminlarini qamrab olish yoki bir necha tillar bilan cheklanishda ikkilandi. Ammo lug'atda shunday juda kamyob va ko'pchilik uchun notanish bo'lgan atamalar borki, uni faqat maxsus kishilargina tushuna olishlari mumkin. Juda uzoq izlanishlar oqibatida Kuddon bir qarorga keladi, ya'ni u bugungi kunda faol va doimiy ishlatilayotgan, kitobxonlarda qiziqish uyg'ota oladigan va ularga nimadir yetkaza bera oladigan adabiyot terminlarini o'zida mujassamlashtirgan qulay va ommabop qo'llanma yaratishga kirishadi. Uning bu ishdan maqsadi kitobxonlar diqqatiga xotiradan chiqib borilayotgan yoki umuman ma'nosi malum bo'lmagan atamalarni masalan haiku, verso tronco, yoki boshqa terminlarning aslida nimani anglatishi va paydo bo'lish tarixi haqida boxabar qilish edi. Ammo, qanchalik uzoq izlanmasin Kuddon o'z ishidan qoniqmas, yanada ko'proq va chuqurroq o'rganishga harakat qilardi. Bu

¹² Cuddon J.A. Dictionary of Literary terms and literary theory. – Fourth edition published in Penguin Books, 1999.

esa ijodkorning tirishqoqligi va ayni damda kamtarinligidan deb hisoblaymiz. O'zining ta'biriga ko'ra hech kim biror fanni mukammal o'rganib, uni boshqalarga yetkaza bera olmaydi, har kim o'z bilim ko'lamidan kelib chiqib ish ko'radi deya ta'riflaydi. *“Any work of orismology is bound to be limited by the author's reading and knowledge. No man or woman can be expected to have read even a tithe of everything. I am familiar with Classical, European, Slavonic and Near Eastern literatures and have some knowledge of the literatures of North America and of Commonwealth nations. But my knowledge of Oriental literatures and those of Spanish America and South America is limited. There are, therefore, inevitably, considerable gaps.”*¹³

Lug'at tarkibi haqida so'z borar ekan, unda juda ko'p tillardan turli terminlar kiritilgan. Ko'pgina terminlar yunon, lotin, fransuz, nemis, ispan, italyan, rus, arab, yapon, eski fransuz tili, va eski provansal tillaridan keltirilgan. Ba'zi joylarda esa, serb, xitoy, fors, turk, uels va koreys tillariga mansub terminlar ham berilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bundan tashqari, lug'atning tuzilishi oddoy va tushunarli qilib tuzilgan ya'ni, terminlar alifbo tartibdagi ketma-ketlikda joylashgan. *Abbey Theatre* so'zida boshlanib, *Zeugma* terminiga berilgan izohda o'z yakunini topadi ya'ni epik turdagi atamadan toki limerikagacha. Har bir terming alohida qisqa va lo'nda izoh yoki tasvir berilgan. Ba'zi terminlarga esa Kuddon har ehtimolga qarshi termin etimologiyasini ham kiritgan. Terminlarning etimologiyasi ya'ni kelib chiqishi asosan, avvalda bir ma'noni bildirib, keyinchalik so'z ma'nosi o'zgarib boshqa ma'noni bildirganda o'quvchiga terminning asl mohiyatini anglashda yordam beradi. Masalan, ispancha so'z *estribillo* o'z vaqtida kichkina uzangi degan ma'noni bildirgan. Lekin lug'atda bu so'z naqorat, sher bandi, stanza degan ma'nolarni bildiradi. Yana ko'plab bunga o'xshash terminlar uchraydi. *Fit* – she'rning bo'linishi, o'lan yoki *slang* terminlari ham mana shunday qiziqarli terminlar sirasiga kiradi.

Ko'pgina terminlarning kelib chiqish ta'rifi qavs ichida berilgan va

¹³ M. A. Habib "A Garden of Orismological Delights: A Review of the Fifth Edition of J. A. Cuddon's "A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory" – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013

ba'zilarining tarixi atama izohi orasida ham aytib o'tilgan bo'lishi mumkin. Odatda bu tasvir so'zning etimologiyasi va uning ma'nosini izohlaydi. Lug'atda bibliografiya berilmagan lekin ba'zi o'rinlarda biror bir mavzuga oid manba keltirish kerak bo'lganda, yozuvchi asar nomlarini ta'kidlab o'tgan: C. S. Lewis' s *The Allegory of Love*, A. O. Lovejoy's *The Great Chain of Being*, Maud Bodkin' s *Archetypal Patterns in Poetry* va hokazo.

2.2. “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’atidagi adabiyotshunoslik terminlarining mavzuiy guruhlanishi

Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’atidagi terminlarning ma’nosini kuzatar ekanmiz, uning turli ma’nodagi terminlarga boy, keng qamrovli terminlarni o’zida mujassamlashtirgan majmua ekanligiga guvoh bo’lamiz. Biz bu bitiruv malakaviy ishimizdan maqsad ham mana shu lug’atda tarkib topgan terminlarni turli mavzuiy guruhlarda izohlashdir.

1. Adabiy texnik atamalar- ya’ni ushbu lug’atda faqat adabiyot terminlari bo’libgina qolmay, unga aloqador bo’lgan boshqa soha terminlari ham mujassamlashgan. Shuni ta’kidlab o’tishimiz kerakki, adabiyot va tilshunoslik bir-biri bilan doimo bog’liq hamda aloqador. Tilning badiiy mahorati hisoblanmish metafora, metonimiya, litota, giperbola kabi san’atlarga doir so’zlarni klassifikatsiyalashda biz bu turdagi so’zlarni texnik atamalarga kiritdik. Quyida misol tarzida keltirilgan termin adabiyotning nazm yo’nalishida foydalanilgan, she’rda urg’u oladigan bo’g’inga ergashgan urg’u olmagan bo’g’inning qofiyalanib kelish texnikasini bildiradi va shuning uchun biz uni texnik atamalar sirasiga kiritdik.

iamb -*The term derives from a Greek word of unknown etymology and denotes a metrical foot consisting of an unstressed syllable followed by a stressed syllable, thus: /. For instance: dēfūat. It was probably first used by Archilochus (7th c. bc). In antiquity the iambic rhythm was thought to be the nearest to speech and it is the commonest type of foot in all English verse because it fits the prevailing natural pattern of English words and phrases. Of these lines from Pope’s Prologue to Addison’s Cato, the first is in regular iambic meter and the next three have slight variations – as the ear soon informs one:*

Toŭ wáke | theŭ sóul | byŭ tén|deŭr strókes | oŭ f árt,

Toŭ ráise | theŭ géniuŭ s, | aŭnd toŭ ménd | theŭ héart;

Toŭ máke | mánkínd | iŭn cón|scioŭus vír|tuŭe bóld,

Líve o`er | ea`ch scéne, | a`nd bé | wha`t théy | be`hóld.

2. She'riy shakllar- She'r nasriy asardan ko'ra kuchliroq estetik ta'sir etib, o'ziga xos zavq bera olishi bilan ajralib turadi. Albatta, bu, bir tarafi, she'rda his-tuyg'uning mos ritm, musiqiy ohangda ifodalanishi bilan ham bog'liq, shu narsa she'rning ta'sirdorligini oshiradi. Biroq she'rning ta'sir kuchi ohangdorlikning ozi bilangina ta'minlanmaydi. She'r his-tuygu ifodasi ekan, uning ta'siri ko'p jihatdan shu his-tuyguning qanday ifoda etilishiga ham bog'liq bo'ladi. She'riy ifoda obraz asosida amalga oshib, obrazda shoir o'z his-tuyg'ularini tavsiflab yoki xuddi musavvirday tasvirlab ifodalashi mumkin. Bunday ifoda ba'zan she'rning bayon etilgan shaklida ham namoyon bo'ladi. Shuning uchun biz navbatdagi guruh terminlariga she'riy shaklarga oid terminlarni kiritdik. Bunga misol qilib "sonnet", "limerick", hamda "clerihew" terminlarini olsak bo'ladi.

Limerick- *A type of light verse (q.v.) and a particular popular fixed verse form in English. It usually consists of five predominantly anapaestic lines rhyming aabba, as in:*

Titian was mixing rose madder.

His model posed nude on a ladder.

Her position to Titian

Suggested coition.

So he nipped up the ladder and 'ad 'er.

From this it will be seen that the first, second, and fifth lines are trimeters (q.v.), and the third and fourth dimeters (q.v.), though these two may be printed as a single line with internal rhyme (q.v.). The origin of the term is obscure. One theory is that it stems from the refrain 'Will you come up to Limerick?' sung at convivial settings where such nonsense verses were fashionable.

It may be a much older form than has been supposed. Stephano's drinking song in The Tempest (II, ii) has a characteristic limerick rhythm.

And the following lines date from an 11th c. manuscript:

*The lion is wondrous strong
And full of the wiles of wo;
And whether he pleye
Or take his preye
He cannot do but slo [i.e. slay].*

The limerick is to be found in the History of Sixteen Wonderful Old Women (1820) and in Anecdotes and Adventures of Fifteen Gentlemen (1822). Edward Lear, who composed a great many limericks, cited this latter volume as the source of his idea of the form. Lear popularized it in his Book of Nonsense

Many of the best limericks are ribald, such as:

*A vice both obscure and unsavoury
Kept the bishop of Leicester in slavery.
Amidst terrible howls
He deflowered young owls,
In a crypt fitted out as an aviary.*

3. Adabiy janrlar va turlar- Adabiy janr (fransuzcha “Genre”- tur, jins) adabiyot rivoji jarayonida yuzaga kelgan asarlarning tasvirlash yo’llari, kompozitsion qurilishi, bayon usullari, badiiy vositalar, hayotiy hodisalarni qamrash ko’lami va miqyosiga ko’ra ko’rinishidir. Adabiy janr muammosi shunchalik dolzarbki, “janr masalasini hisobga olmaslik, san’at nazariyasining haqiqiy falsafiy va sotsiologik munosabatdan mahrum qilib, stilistik maydachuydalar bilan ovora bo’lishiga olib keladi.

“Adabiyot, odatda, uzoq davrlardan beri epos, lirika va drama singari uch adabiy turga bo’linadi. Bular hayotning qaysi tomoniga ko’proq e’tibor berishi va qay tarzda aks ettirishiga qarab bir-biridan farqlanadi. Epos, Gegel aytganidek, obyektivlikni o’z obyektiv holida ko’rsatadi, lirika subyektivlikni o’z obyektiv holida ko’rsatadi, subyektivlikni, “ichki dunyoni” aks ettiradi, drama esa, shunday bayon usulidirki, unda “obyektivlik aksi bilan shaxsning ichki dunyosi

birlashadi”¹⁴

Soddaroq qilib aytganda, eposda yozuvchini qurshagan tashqi dunyo va undagi voqea- hodisalar, lirikada lirik qahramondagi shaxsiy his- tuyg’ular, o’y- fikrlar, dramada yozuvchi ishtirokisiz bo’lgan harakatlar, o’zaro munosabatlar yetakchi o’rinda turadi. Janrlardan tashqari adabiyot o’z ichiga bir necha turlarni ham oladi va Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyot nazariyasi” lug’atida- lug’at o’z tarkibida qancha til va millat adabiyotini qamrab olgan bo’lsa, shuncha adabiy janrlar va turlarga xos terminlar o’z o’rnini topgan. Biz bunday terminlarga misol qilib “*pastoral*”, “*elegy*”, “*fabliau*”, “*Mòrchen*”, “*conte*” so’zlarini keltirishimiz mumkin.

fabliau- A short narrative in octosyllabic (q.v.) verse, usually of 300 to 400 lines. The genre flourished in France between 1150 and 1400 ad. About 150 are extant. The earliest known is Richeut (1159), but it seems likely that they existed earlier because disapproval of them was expressed in Egbert’s Poenitentiale of the 8th c.

Fabliaux tended to be ribaldly comic tales. They were satirical, in a rough and ready fashion, often at the expense of the clergy. Their caustic attitude towards women may have been a reaction against the apotheosis of women in the tradition and cult of courtly love (q.v.). The form is primarily French, but there are examples in English literature, like Chaucer’s Miller’s Tale and Reeve’s Tale (late 14th c.). See also fable; lay.

Demak, bu termin fransuz adabiyotining bir janri hisoblansada, u ingliz adabiyotida juda ko’p uchrab turadi. Adabiy turga esa “*conte*” terminini misol qilishimiz mumkin.

Conte- (F ‘tale, story’) The term denotes a kind of fictitious narrative somewhat different from the roman and the nouvelle (qq.v.). The true conte tended to be a little fantastic (not realistic), droll and witty. They were often allegorical and moral. Well-known examples are La Fontaine’s Amours de Psychè et

¹⁴ Erkin Xudoyberdiyev “Adabiy turlar” Toshkent, 2006

Cupidon (1669), Perrault's Contes de ma mere l'Oye (1697) and Voltaire's Candide (1759). In this category one might also include Swift's Gulliver's Travels (1726), Voltaire's Zadig (1747), Johnson's Rasselas (1759), and the anonymous Japanese romance Wasōbyōe (1774–9), which has affinities with Gulliver's Travels. It was a popular form of fiction in the 18th c. when the other main authors were Hamilton, Crebillon fils and Voisenon. From the 19th c. the term has tended to denote merely a short story (q.v.). For example, Flaubert's Trois Contes (1877). Maupassant called his short stories contes. See also allegory; conte dūvot; lai; tale.

4. Mashhur iboralar – Adabiyot tarixida shunday iboralar borki, ular hech qachon unutilmaydi, aksincha har safar ta'kidlanganda uning mag'zi yanada chuqurroq anglanilib, qo'llangan so'zlar juftligiga qayta-qayta qoyil qolinadi. Ular so'z birkmasi va gap shaklida bo'lishi mumkin, lekin so'zlar tarkibi boshqa muallif tomonidan o'zgartirilmaydi. Chunki ular qanday aytilgan bo'lsa, shundayligicha kitobxon e'tiboriga sazovor bo'lgan va shuhrat qozongan. Bu guruhga kiritiladigan terminlar bisyor, zero, lug'atimizga nechta til va millat adabiyoti terminlari kiritilgan bo'lsa, shuncha turli millat yozuvchilarining elga tanlgan iboralari saqlanib qolgan. Bunga isbot sifatida bir necha iborani misollar tariqasida ko'rsatishimiz mumkin:

negative capability- *A famous phrase used by Keats when writing to his brothers George and Thomas (21 Dec. 1817). The relevant passage is: I had not a dispute, but a disquisition, with Dilke upon various subjects; several things dove-tailed in my mind, and at once it struck me what quality went to form a man of achievement, especially in literature, and which Shakespeare possessed so enormously – I mean negative capability, that is, when a man is capable of being in uncertainties, mysteries, doubts, without any irritable reaching after fact and reason. Coleridge, for instance, would let go by a fine isolated verisimilitude caught from the penetralium of Mystery, from being incapable of remaining content with half knowledge.*

This pursued through volumes would perhaps take us no farther than this; that with a great Poet the sense of beauty overcomes every other consideration, or rather obliterates all consideration.

Biz hozir mashhur yozuvchi Kitsning ukalari Jorj va Tomasga yozgan xatida keltirilgan mashhur iborasiga guvoh bo'ldik. Bu yerda “*negative capability*” iborasi ishlatilib so'ngra xat davomida ibora ma'nosi juda chiroyli tarzda yoritib berilgan. Ya'ni u, Shekspir o'zida mujassamlashtirgan salbiy qobiliyatga ega bo'lishni xohlamasligini, chunki bu vaziyat ijodkorni juda ko'p mujmallikka, ikkilanish va oxiri bo'lmagan ketma-ket savollar girdobida qolishini taqozo etishi deb tushunadi Kits va shuning uchun u, bu ulkan va buyuk qobiliyatni “*salbiy*” deya ta'riflaydi.

Bunday qiziqarli va tengi yo'q iboralar adabiyot tarixida juda ko'p qo'llanilgan. Yunon yozuvchisi Koleridj ham o'zining “*Biographia Literaria*” asarining 14-bo'limida qo'llagan iborasi bizning ushbu guruhimizdan joy olsa arziydi.

willing suspension of disbelief - One of the most famous phrases ever coined. Like ‘negative capability’ and ‘dissociation of sensibility’ (qq.v.) it has almost the utility of an indispensable talisman. Coleridge invented it and used it in Chapter XIV of Biographia Literaria to describe that state of receptivity and credulity desirable in a reader or member of an audience (in current jargon, ‘the receptor’). The reader must ‘grant’ that he or she is about to read a story; a person in the audience is ‘asked’ to accept the dramatic conventions of the theatre and stage. In explaining one of the more remarkable aperçus in literary criticism Coleridge writes:

In this idea [he has been speaking of two possible subjects for poetry] originated the plan of the lyrical ballads; in which it was agreed, that my endeavours should be directed to persons and characters supernatural, or at least romantic; yet so as to transfer from our inward nature a human interest and a semblance of truth sufficient to procure for these shadows

of imagination that willing suspension of disbelief for the moment, which constitutes poetic faith.

It is possible that Coleridge got the original idea from the French sceptic Francois de La Mothe le Vayer (1588 -1672), who composed a number of dialogues and discourses (e.g. Les Problumes sceptiques, 1666, Les Solitudes sceptiques, 1670) and referred to the wisdom of the sceptic in his phrase ‘cette belle suspension d’ esprit de la sceptique’ . See also als ob.

5. “-izm” lar – Bu turkumdagi terminlarga umumiy bo’lgan asosiy xususiyat shundaki, bu yerda barca atamalar “-izm” qo’shimchasi bilan yakunlanadi. Asosan, adabiyotshunoslik tarixida bo’lib faoliyat yuritgan adabiy oqimlar, maktablar, guruhlar shu jumladan hisoblanadi. Eski o’zbek adabiyoti tahlilida bu guruh “-lik” nomini olar edi, chunki qadimiy o’zbek adabiyoti oqimlariga nazar tashlasak, “jadidchilik”, “ma’ritparvarlik” degan terminlarga duch kelishimiz mumkin. Keyinchalik esa, jahon adabiyoti ta’siri ostida bizning adabiyotimizda ham “-izmlar”, ya’ni “modernism”, “postmodernism”, “realizm” hamda “romantizm” lar vujudga kela boshladi. Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminologiyasi va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’atida har bir adabiy yo’nalish, guruh, oqim va maktablarning kelib chiqish tarixi, faoliyati, guruh a’zolari va ularning yozib qoldirgan merosi haqida juda mukammal ma’lumot berilgan, shuningdek faqatgina oqimlar emas, “-izm” qo’shimchasi bilan tugaydigan boshqa ma’nodagi so’zlar ham izohlangan. Quyida biz har ikkala holatga guvoh bo’lishimiz mumkin:

primitivism - *In the history of art the ‘primitives’ are taken to be those painters of the Netherlandish and Italian schools who flourished before c. 1500. The word ‘primitive’ is also applied to the work of many artists belonging to many periods and milieux which displays a naive vision, a technically ‘simple’ conception and presentation of reality, even a certain crudeness of style. Perhaps a kind of untutored art. As far as literature is concerned primitivism has very different connotations.*

Fundamentally, the so-called primitivist writer is, in Horace 's words, a laudator temporis acti, 'an extoller of things in the past ' (though not necessarily either testy or querulous), and primitivism is, and expresses, a form of nostalgia for a primitive (or pre-civilized) way of life. The laudator temporis acti is an observably common phenomenon since there seems to be a deeply rooted awareness and conviction in mankind that once upon a time there was a paradisaal era, a 'golden age ' , to which there are plentiful allusions in Classical literature. The Bible and many writers of antiquity exalt a prelapsarian state; so do many works of the Renaissance period, when there was a remarkable resurgence of interest in Classical learning and literature.

This kind of atavistic nostalgia has impelled man to look for his origins, for that lost 'innocence ' , for 'the good old days ' . Such impulses moved the Italian primitives and, later, the Pre-Raphaelites (q.v.). In fact the apotheosis or glorification of this mythical state of well-being is common in art and literature; and primitive themes are even commoner, as is evident from a study of utopianism (see utopia), the pastoral (q.v.) tradition and convention, and what may be called 'desert island fiction ' (q.v.).

Basically, then, the primitivist is anti-civilization, anti-materialism, antiindustrialism, anti-progress and pro-Nature. The cultural primitivist, as he has been called, finds that peoples isolated from civilization are preferable to those living in civilized and urbanized milieux. The cult of the 'noble savage ' (q.v.) in European and American literature (a cult closely associated with some aspects of romanticism, q.v.), is part of the ideal.

Primitivist themes are found in many literatures of the world; they are plentiful in Classical and medieval literature. As far as Europe is concerned, it is very noticeable that, with the growth of civilization, with the advance of technology and with the development of an urban and industrialized way of life, so these themes become more frequent and obvious; just as,

*with the decline of orthodox Christian beliefs in an afterworld, utopian schemes proliferate. Notable examples are Montaigne's observations on savages in his essay *Of Cannibals* (1580), Sir Philip Sidney's evocation of the 'golden age' in his *Arcadia* (1580), and intimations of an ideal existence in Shakespeare's *The Winter's Tale* and *As You Like It*. Dante, Tasso, Spenser and Milton expressed similar ideas, often in relation to a prelapsarian state. Later, Aphra Behn's *Oroonoko* (c. 1688) enjoyed wide popularity and influence. In the 18th c. Rousseau, perhaps more than anyone, was responsible for a powerful resurgence of primitivist feelings and the cult of the 'noble savage', with such works as *La Nouvelle Heloise* (1761), *Emile* (1782) and *Du contrat social* (1762). Critical theory of this period - in the work of Vico, Blair, Blackwell and others - underlines a taste for primitivism in its reaction against neoclassicism. Nostalgia for the simple rustic life is also found in the Romantics, notably Wordsworth, as well as Thoreau and Melville. In the 20th c., mythopoeic primitivism can be found in the poems of W. B. Yeats, in T. S. Eliot's *The Waste Land* and in the fiction of Conrad, D. H. Lawrence, William Faulkner, William Golding and many others.*

Primitivlik ma'lum bir yo'nalishda ijod qiladigan san'atkorlar ekan, "plagiarism" butunlay boshqa ma'nodagi terminlar sirasiga kiradi. Lekin qoidaga ko'ra, bu so'z ham "-ism" qo'shimchasi bilan tugagani uchun, shu guruh terminlariga kiritamiz.

Plagiarism - (L *plagiarius*, 'kidnapper, seducer, literary thief') Hence *plagiary*, the noun; and *plagiarize*, the verb. C. T. Onions defined plagiarism as 'wrongful appropriation and publication as one's own'. Much plagiarism has been the lifting, filching or pirating of other people's works; a very common practice among dramatists during the Elizabethan period when hack writers blatantly stole the plays of others and presented them as their own. These

days, with the proliferation of online media, plagiarism offences have become difficult to determine and are often referred to experts in intellectual property law. The institutions of academe and journalism lay out severe penalties for plagiarism, ranging from suspension to expulsion.

Guvohi bo'lganimizdek, hammamizga ma'lum bo'lgan "plagiarism" termini ham "-ism"lar guruhidan joy olgan. Hozirgi kunda internet va boshqa ma'lumot olish mumkin bo'lgan bazalar sababli ommalashgan hodisa avvaldan mavjud bo'lib kelgan ekan, ya'ni Elizabetta davrida ham boshqa yozuvchilar tomonidan yozilgan asarlarni noqonuniy ravishda egallab, o'z nomi ostida namoyish etadiganlar qo'lga olinib, eng og'ir jazolarga loyiq ko'rilgan. Hozirda ham bunday jinoyatga qonuniy chora- tadbirlar ko'rilmoqda.

6. Adabiy motivlar va mavzular - Butunni bilish uchun uni yuzaga keltiruvchi qismlarni bilish kerak bo'ladi. Shu ma'noda epik asarlarning syujet asosini tashkil etuvchi motivlarni bilmasdan ularning mohiyatini anglash mushkul. Demak, dastlab "motiv o'zi nima", degan savolga javob berish lozim.

"Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"da "Motiv syujet tarkibidagi halqalardan biri"¹⁵, deyilgan. Syujet asar mazmunini tashkil etgan voqealar tizimi bo'lsa, motiv shu voqelikni yuzaga keltiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ya'ni epik asar qurilma-strukturasini motivlarsiz tasavvur etish mumkin emas.

Epik asarlarning syujet va motivi haqida mutaxassis olimlarning qarashlari turlicha. Biroq ko'pchilik olimlar rus olimi A. N. Veselovskiyning bu boradagi fikrlariga asos sifatida tayanishadi. Mazkur olim motivlarning syujetni yuzaga keltiruvchi eng asosiy bo'g'in ekanini ta'kidlab, "Motivlar birlashib, syujet halqasini yuzaga keltiradi", – deydi.¹⁶ U motivlarni syujetning eng kichik bir bo'linmas bo'lagi sifatida tahlil etadi.

V. Propp va B. Putilovlar esa A. N. Veselovskiyning qarashlarini rivojlantirib, motivlarning hamisha o'zgaruvchan ekanligiga, ular syujetning kichik

¹⁵ Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B.190 –191.

¹⁶ Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. – L.: Vi'sshaya shkola, 1940. – S.494.

bir bo‘lagi bo‘lgan holatda uning o‘zi ham bo‘laklardan, qismlardan tashkil topishiga e‘tibor qaratadilar. “Motiv syujetning mag‘zidir”, deydi B. Putilov.¹⁷ Bu o‘rinda olim motivlarning tabiiy evolyusion jarayonini nazarda tutadi.

Biz bu guruhga motivlardan tashqari mavzularni ham kiritdik, chunki ularning ma‘nosi va asarda bajaradigan vazifasi juda ham bir-biriga yaqin. Jahon adabiyoti tarixida shunday mavzu yoki motivlar mavjud bo‘lganki, turli yozuvchilar bu mavzularda va motivlarda o‘zlarini sinab ko‘rganlar. Albatta, motiv bir xil bo‘lgani bilan asarning ta‘sir kuchi va el orasida tutgan o‘rni turlichadir. Kuddonning adabiyotshunoslikka oid lug‘atida jahon adabiyoti tarixida mavjud bo‘lgan barcha motiv va mavzular batafsil yoritilgan.

***Faust theme** - At some time during the 16th c. a late medieval legend about a man who sold his soul to the Devil became linked with the man called Johann Faust (c. 1488–1541), an itinerant conjuror. The first known account of the man’s life, the Historia von D. Johann Fausten, was published in 1587 and described a magician’s pact with the Devil. The publication coincided with a noticeable increase of interest in demonology and Satanism in Europe, an interest which was to continue late into the 17th c. and produced an astonishing number of demonologies, as well as ecclesiastical and civil measures against Satanism.*

Christopher Marlowe appears to have been the first major writer to perceive the possibilities of the Faust theme and he dramatized them in his Tragical History of Dr Faustus (c. 1588–93), a drama which owes much to the Morality Play (q.v.). Marlowe’s version travelled to Germany via a troupe of players known as the ‘English Comedians’. Later in the 17th c. the story of Faustus was rendered in puppet theatres, but in these presentations Faust was a buffoon and the Devil a bogeyman.

However, it is not until the 18th c. – a period during which there was a singular absence of interest in anything to do with devilry – that we find the

¹⁷ Putilov B. Motiv kak syujetoobrazuyushey element // Tipologicheskiye issledovaniye po folkloru. – M.: Nauka, 1975. – S.142.

theme taken up in earnest. In 1707 Lesage published *Le Diable boiteux*, a kind of picaresque novel (q.v.) in which the demon Asmodee becomes the servant of Don Cleophas Zambullo. In 1775 Paul Weidmann produced *Johann Faust: ein allegorisches Drama*, and somewhat later, the writers of the *Sturm und Drang* (q.v.) movement used the legend for satirical purposes and combined domestic tragedy with the Faust story. Meanwhile, Goethe had been working on the theme. In 1775 he published *Faust*, and in 1790 and 1808 Part I of *Faust*. (Part II was not published until 1832.) Goethe's version of the story is regarded as one of the greatest.

During the 19th and 20th c. the theme appeared no less attractive to many writers. Byron was influenced by Goethe's *Faust* and treated the theme in *Manfred* (1817). Around this time the Faust legend and the Don Juan legend became mingled and Faust became a Don Juan type profligate. Later notable works include Woldemar Nurnberger's epic poem *Josephus Faust* (1842); Dorothy L. Sayers's play *The Devil to Pay* (1939); and Thomas Mann's long novel *Doktor Faustus* (1947). A number of 19th c. composers were also inspired by the theme in various ways, including Wagner, Berlioz and Liszt.

Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, Yevropa adabiyotida 16-asrdan boshlab, 20-asrgacha Faust mavzusida asar yozish ommalashib, juda ko'p yozuvchilar bu mavzu ustida qalam tebratganlar. Har bir asarning o'ziga xos uslubi, ohangi va maxlislari bor. Endi esa, lug'atda keltirilgan motivga misol bo'la oladigan termini izohlasak:

ubi sunt (L 'where are they?') The opening words of a number of *MedL* poems, they are now used to classify a particular kind of poem that dwells on and laments the transitory nature of life and beauty. Sometimes the words open a poem, or begin each stanza, or serve as a refrain (q.v.). The elegiac mood to which they are a keynote is present in some early OE poems like *The Seafarer* and *The Wanderer*, and in ME lyrics like the 13th c. *Ubi Sount Qui Ante Nos Fuerount*, which begins:

*Uere be they beforen us weren,
Houndes ladden and hauekes beren
And hadden feld and wode?
the riche leuedies in hoere bour,
that wereden gold in hoere tressour
With hoere briZtte rode . . .*

*A number of French poets made considerable use of the motif. In the 14th c. Deschamps composed several ballades on the theme. In the 15th c. Chastellain used it in a long poem called *Le Pas de la Mort*, and in the same period Olivier de la Marche worked it through the allegorical *Parement et triumphes des dames*. Probably the best known of all is Villon's *Ballade des dames du temps jadis* (also of the 15th c.) with its famous refrain 'Mais ouy sont les neiges d'antan?' The motif recurs regularly in Tudor and Elizabethan lyric poetry, and nowhere more eloquently than in Thomas Nashe's magnificent *In Time of Pestilence* whose third stanza runs:*

*Beauty is but a flower
Which wrinkles will devour:
Brightness falls from the air,
Queens have died young and fair,
Dust hath closed Helen's eye.
Followed by the knell-like refrain:
I am sick, I must die.
Lord have mercy on us!*

*The motif is present in many elegies, but today one is unlikely to find it except in a fixed form; as in, for example, Edmund Gosse's *Ballade of Dead Cities*.¹⁸*

Kuddonning "Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi" lug'atida "motif" terminini ko'pgina bir turga mansub asarlarda ya'ni,

¹⁸ A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, Fifth Edition. J. A. Cuddon.
© 2013 The Estate of J. A. Cuddon. Published 2013 by Blackwell Publishing Ltd.

she'r yoki epik asarlarda doim takrorlanib turadigan doimiy misralar deya ta'kidlanadi. Bunday motivlardan har kim o'z asarida foydalanishi mumkin, faqat foydalanilayotgan o'rin to'g'ri tanlansa motiv o'z o'rnida ishlatilganligi tan olinadi. Masalan keltirgan misolimizda, hamma elegiya yoki marsiyalarda uchraydigan misralar she'riy tarzda berilgan. Xuddi shu kabi boshqa mavzularda ham doimiy foydalaniladigan motivlar mavjud.

7. Shaxsga ta'rif beradigan atamalar – Qadimdan adabiyot tarixida shunday obrazlar, ya'ni shaxslar bor, ularning o'z vazifasi bor va ular hammaga ma'lum. U hayotiy obraz yoki o'ylab topilgan uydurma shaxs bo'lishi mumkin, masalan, o'zbek adabiyotida Nasriddin Afandi qadim zamonlardan beri xalq orasida qiziqchi, latifalardagi bosh obraz, o'zining qiziqarli gaplari va oqilona xatti harakatlari bilan xasis boylarni, nodonlarni “mot qilib”, xalqni kuldirib tanilgan kishi sifatida yodga olinadi. Uning kimligi barchaga ma'lum va shu bilan birga uni hech kim ko'rmagan deya ta'kidlanadi. Yevropa adabiyotida ham vazifasi barchaga ma'lum bo'lgan kishilarning kasbi bilan ta'riflanadigan obrazlar mavjud. Biz quyidagi guruhga mana shunday kishilarga beriladigan tariflar uchun ishlatiladigan terminlarni misol qilib keltirishni maqsad qildik.

Guslar - *The gusle is a one-stringed fiddle played by a guslar (pl. guslari). The guslari were blind minstrels among the South Slavs; professional and itinerant reciters of national heroic poems of the oral tradition (q.v.) called narodne pesme (q.v.). These men corresponded to the Greek rhapsodists, the Celtic bards, the Old English scopas, the Scandinavian skalds (qq.v.), and the French trouvures and jongleurs (qq.v.). Their profession dates from the 14th c. or before.*

Many of them composed heroic poetry as well as reciting it. They are still to be found occasionally in the Central Balkans (especially in Bosnia, Serbia and Macedonia) and they carry on the ancient tradition of making up and chanting (to the accompaniment of the gusle) heroic poems. The author has seen and heard a blind guslar (in the uplands of Bosnia) making up such a poem. Its subject was an engagement between the Partisans and the Germans

in the Second World War.

Demak “*guslar*” deb, 14-asr va undan ham ilgariroq paydo bo’lgan, xalq og’zaki ijodining milliy qahramonlik haqidagi sherlarini aytib yurishni o’ziga kasb qilib olgan kishilar aytiladi va ularning aksariyati ko’zi ojiz kishilar ekanligi ta’kidlanadi.

Yana bir turga mansub shaxslarga esa “*gracioso*” deya ta’rif berilgan va ularning yevropa adabiyotidagi o’rni beqiyos hisoblanadi. Ular asosan bosh qahramonlarni parodiya qilish bilan shug’ullanganlar.

Gracioso- (Sp ‘graceful, gracious, amusing, droll’) A comic actor. On the Spanish stage the gracioso is often of much importance; the part may be small but it may have great impact. The usual role is that of parodying the actions of the principal character, and its creation is credited to Lope de Vega. It was also used by Calderyn to provide comic relief. The gracioso is perhaps comparable to the Fool in Shakespeare. Until the time of Zorrilla (1607–48) the humour in a play was nearly always reserved for the gracioso.

8. Adabiy usullar va uslublar – Adabiy uslub bu- yozuvchi tomonidan o’z san’at asariga beriladigan yagona, boshqa asarlarga o’xshamas o’z yo’nalishi deya aytsak xato bo’lmaydi. Uslub atamasi juda keng tushuncha va uni har kim o’zicha talqin etadi. Ba’zilar uni yozish usuli, so’z tanlash mahorti deb hisobasa, ba’zilar gaplarning shakli, tasviriy ifodalar, va fikrni bayon qilish yo’li deb izohlaydi. Biz bu yerda hech kimning fikri xato emasligini aytib o’tib, uslub ta’rifining chekchegarasi yo’qligini yana bir bor isbotlamoqchimiz. Uslub orqali yozuvchi o’z asariga kayfiyat, qahramonlarni va voqealar rivojini tasvirlash haroratini beradi. U o’z ichiga ko’pgina tushunchalarni jamlaydi: “*nuqtai nazar*”, “*simvolizm*”, “*ton*”, “*tasavvur*” va boshqa ko’plab elementlar birlashib yaxlit bir uslubni keltirib chiqaradi. Asarda bo’layotgan har bir hodisa, har bir voqea, qahramonlarning fikrlari va aytadigan gaplari muallifning asarga bo’lgan munosabati va uning uslubidan darak beradi.

sentimental comedy - Also known as the drama of sensibility, it followed on from Restoration comedy (q.v.) and was a kind of reaction against what was

regarded as immorality and licence in the latter. Jeremy Collier (1650 -1726) severely criticized Restoration comedy in *A Short View of the Immorality and Profaneness of the English Stage* (1698). Sentimental comedy was rather anaemic by comparison and is seldom produced now. It arose because a rising middle class enjoyed this kind of drama, in which, as Goldsmith put it, 'the virtues of private life are exhibited, rather than the vices exposed, and the distresses rather than the frailty of mankind . . . '. The characters, both good and bad, were luminously simple; the hero was ever magnanimous and honourable and hypersensitive to the sensibilities of other people - rather like the hero in Hampton's *The Philanthropist* (1971). Good representative examples from the period are Richard Steele's *The Conscious Lovers* (1722), Hugh Kelly's *False Delicacy* (1768), Goldsmith's *The Good-Natured Man* (1768) and several works by Richard Cumberland - notably *The Brothers* (1769) and *The West Indian* (1771). In the same period Sheridan was attempting to revive comedy of manners (q.v.).

9. Obyektlar va buyumlar – Badiiy asarda voqealar rivoji, qahramonlar, voqea vaqti va joyi qanchalik muhim o'rin egallasa, bu asarda ishtirok etgan har qanday obyekt yoki buyum ham xuddi shunday katta ahamiyatga ega. Ba'zan, barcha voqea-hodisalar birgina obyekt tufayli sodir bo'ladi yoki birgina obyekt asarda katta burilish yasash kuchiga ega bo'ladi. Masalan, Oskar Uayldning "*The Picture of Dorian Gray*" asarida butun voqea-hodisalar birgina portret atrofida aylanib, barcha bo'lib o'tajak ishlar portret sababli sodir bo'ladi. Bu asarda obyekt ya'ni, portretning roli beqiyos, va biz buni asar nomidan bilib olishimiz ham mumkin. Xuddi shuningdek, haqiqiy kitobxon asarda ishtirok etayotgan har qanday obyekt, buyumni e'tibordan chetda qoldirmaydi, zero, bir nuqtada xuddi shu narsa voqealarga keskin burilish yasashi mumkin. Kuddonning lug'atida buyumni ifodalaydigan terminlar soni juda ko'pligi sababli biz bu buyumlarni alohida guruhga ajratdik. Quyida ularga misol ketiramiz:

holograph (Gk 'entire writing') *A manuscript or letter written entirely by the person in whose name it appears.*

manuscript (L *codex manu scriptus*, 'book written by hand') *Strictly a book or document of any kind written by hand rather than printed or typed. While a typewritten document is often called a manuscript, it is, in fact, a typescript.*

gazette (It *gazetta* from Venetian *gazeta*, a coin of small value) *The Oxford Gazette was the first newspaper, other than a newsletter, published in England in 1665 when the Court took shelter in Oxford from the plague. It later became the London Gazette, which is no longer a newspaper, but a record of official appointments, bankruptcies and so forth.*

10. Tushuncha, g'oyalar, miqlar – Ma'lumki, qadim zamonlardan odamlar orasida adabiyot mavjud bo'lib kelgan ekan, uning ilk rivojlanish bosqichlarida odamlar dunyoning paydo bo'lishi, yaxshilik va yomonlik xudolari, parilar va devlar haqida miqlar yaratib, o'z tasavvur va g'oyalarini ularda aks ettira boshlaganlar. Garchi, bu davr badiiy merosining ko'pgina qismi yozma ravishda saqlanib qolinmagan bo'lsada, og'izdan og'izga o'tib, keyinchalik yozib olingan. Dunyoning tuzilishi, paydo bo'lishi haqidagi g'oyalar shunchalik ko'pki, va shuning sababli bu mavzu ham o'z ichiga ko'pgina terminlarni qamrab oladi. Biz Jon Kuddonning lug'atida ko'pgina bunday terminlarning guvohi bo'ldik va ularni ham alohida guruhga kiritdik.

sublime (L 'elevated, lofty') *As a critical and aesthetic term it owes its existence to a treatise, On the Sublime, originally entitled in Greek Peri Hypsous (hypsos, 'height', 'elevation'), ascribed to Longinus.*

The idea of sublimity stems from the rhetoricians' distinctions of various styles of speech: namely, high, middle and low. From the 17th c. onwards it held a particular fascination for people. As an intellectual concept and as an attainable quality in art and literature it was especially attractive to writers during the 18th c. and during the Romantic period (q.v.). Sublimity came to

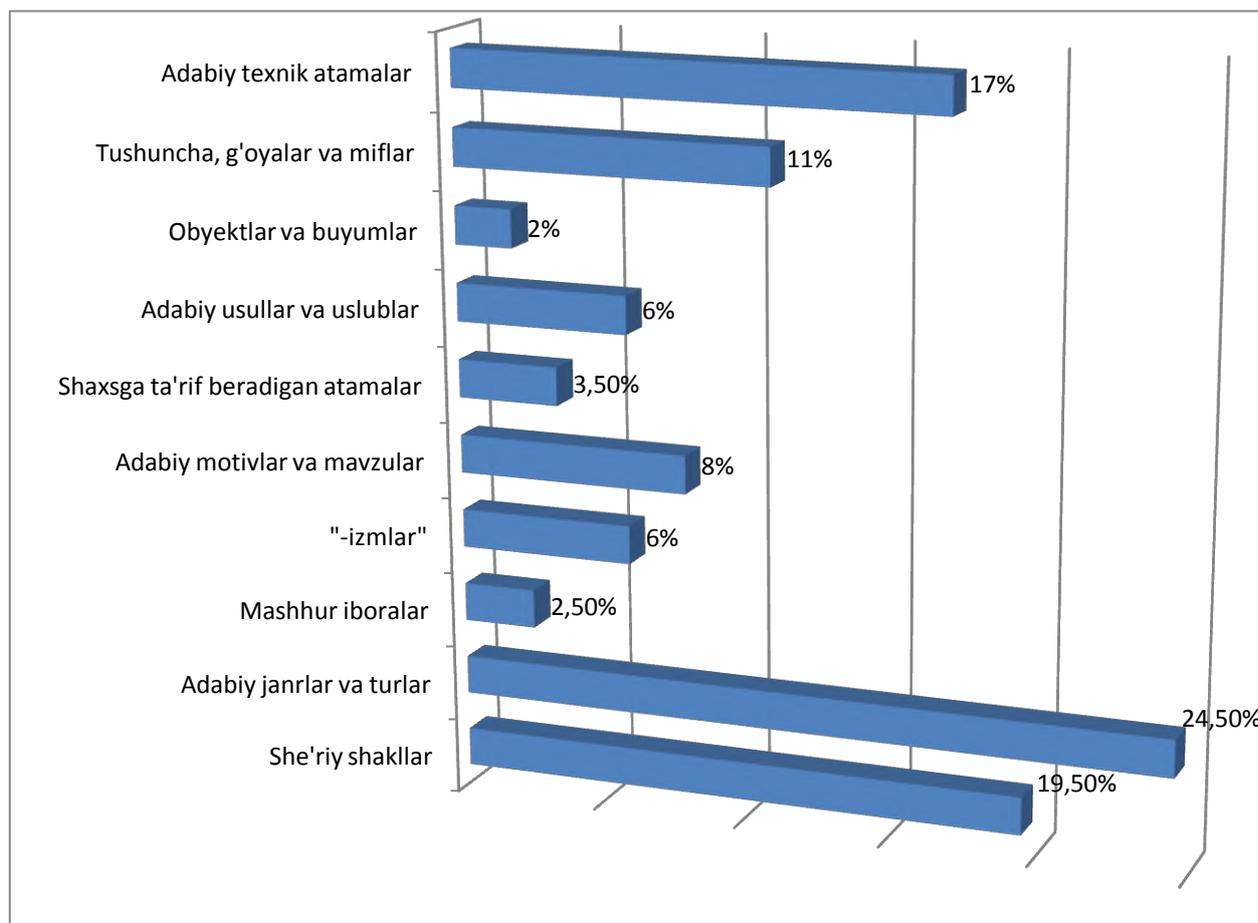
connote a surpassing excellence, an Everest of achievement, where great thoughts, noble feeling, lofty figures (i.e. figurative language), diction and arrangement (the five sources of sublimity established by Longinus) all coincided. Edmund Burke's A Philosophical Inquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful (1757) was an important contribution to thinking on the subject and the ideas were of great interest to literary critics and those concerned with aesthetics. Burke distinguished between the sublime and the beautiful. The former is associated with the infinite, solitude, emptiness, darkness and terror; the latter with brightness, smoothness and smallness.

The sublime also came to be associated with powerful emotions, with spiritual and religious awe, with vastness and immensity, with the natural order in its grander manifestations and with the concept of genius (q.v.). What Burke had to say about terror and the inspiration of terror and the terrible in his Inquiry excited people's imaginations and this was to have some influence on the Gothic novel (q.v.), which became extremely popular in the last forty-odd years of the 18th c. During that time there was a kind of cult of the sublime, considerably stimulated by Macpherson's Ossianic poems. James Macpherson (1736–96) created a sensation with these fake poems in Gaelic and, in company with Homer and Milton, he was regarded as one of the great poets of the sublime. His works were widely read, not least in Germany, where Goethe, Schiller and Klopstock, among others, praised them loudly. Artists, too, were inspired by the sublime (e.g. Fuseli, Barry, Mortimer, Salvator Rosa and the mad John Martin). The Grand Tour (q.v.) introduced people to sublime scenery: the Alps, abysses, forests, mountain ravines and torrents. Travellers waxed lyrical on the grandeurs of Nature: the more awe-inspiring it was the better.

Bitiruv malakaviy ishimizning amaliy qismida Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lug’atidagi terminlarni 10 ta mavzuiy guruhlarga ajratdik va har bir guruhga kiradigan

terminlarni sanash orqali ularning lug'atdagi nisbiy foizini aniqlab quyidagi natijalarga erishdik:

J. A. Kuddonning "Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi" lug'atidagi terminlarning mavzuiy guruhlanishi va nisbiy foizi

Demak, jadvalda ko'rinib turibdiki, lug'atda eng faol qo'llanilgan terminlar "adabiy janrlar va turlar" guruhiga mansub, ya'ni 24,50% ni tashkil etadi. Ikkinchi navbatni esa "she'riy shakllar" 19,50% bilan egallab turibdi. "Adabiy texnik vositalar" ham juda keng qo'llanilib, 17%ni tashkil etadi. Keyinchalik esa 11%ni "tushuncha, g'oyalar va miflar", 8%ni "adabiy motivlar va mavzular", 6%dan "adabiy usullar va uslublar" hamda "-izmlar" egallagan. Shuningdek, kamroq natijalarni esa "shaxsga ta'rif beradigan atamalar" 3,50%, "mashhur iboralar" 2,50% va eng kam so'z kiritilib, "obyektlar va buyumlar" guruhi 2% bilan hisobni yakunlaydi.

XULOSA

Malakaviy bitiruv ishi mavzusi 2 bob, to'rt faslda tadqiq etilib, quyidagi xulosalarga kelindi:

Termin – u yoki bu soʻz yoki soʻz birikmasining ilm-fan tilida kasb etadigan funksiyasidir. Shuning uchun termini noterminga qarama-qarshi qoʻyish yoʻli bilan ularni taʼriflashga harakat qilish besamar usul hisoblanadi. Soʻz va soʻz birikmasi narsa-hodisaning umumiy va xususiy nomi boʻlsa, termin tushunchaning nomidir. Termin yasashda ona tili imkoniyatlaridan foydalanish eng muqobil va toʻgʻri yoʻl sanaladi. Aks holda, har qanday terminotizim umumadabiy til meʼyorlaridan uzoqlashadi va pirovard natijada nafaqat oddiy oʻquvchiga, shuningdek, mutaxassislariga ham tushunarsiz boʻlib qoladi, tilning tozaligi tamoyiliga jiddiy putur yetkazadi.

Termin va terminologiyaning kelib chiqish tarixi, turlari, ularga qo'yilgan me'yoriy talablar, adabiyotshunoslik terminlari lug'atini yaratish asosida hozirgi paytgacha juda koʻp tadqiqot ishlari olib borilgan, shu jumladan, Terminga qoʻyiladigan meʼyoriy talablar dastlab terminologiya maktabi asoschisi D.S.Lotte tomonidan ishlab chiqilgan, terminga nisbatan funksional yondashuv G.O.Vinokur, V.V.Vinogradov, A.A.Reformatskiy va V.G.Gak kabi olimlarning ishlarida oʻrganilgan, Homidiy H, Abdullayeva Sh, Ibrohimova S 1967- yilda "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"ni ishlab chiqqanlar.

Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan bo'lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug'aviy qatlamlaridagi o'rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun - mohiyatini to'g'ri anglash imkonini beradi. Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarni anglatadigan, definitsiyaga ega bo'lgan va asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi.

Terminlar – ilm-fan, texnika, sanʼat, inson faoliyati boshqa sohalarining mutaxassislar doirasida keng qoʻllanadigan maxsus nomlardir. Ular, oʻz

navbatida, proteterminlarga, ilk terminlarga va terminoidlarga bo'linadi. Ko'pincha, termin va nomenklatura tushunchalari o'zaro farqlanmasdan qo'llanadi. Bizda umumiy terminologiyaga qaraganda, sohaviy terminologiya ko'proq o'rganilgan. Shuning uchun terminologiyaga doir nazariy bilimlarimiz sayoz. Terminologiya va nomenklatura, ularning umumiy va xususiy tomonlari tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar yo'q hisobi.

Terminologiya butunlay yangi bir o'rganish maydoni emas, aksincha, u ishlab chiqilgan asosiy insoniy ehtiyoj, identifikatsiyalash va etiketkalash yoki narsalarni nomlashni talab qiladi. Shunga qaramay, uning aniq ta'rifi belgilanmagan. Adabiyotshunoslik terminlarining universalligi sababli ular kitobxonlarga o'zlarining qiymatini aniqlash uchun bir yozuvchining ishini boshqasiga solishtirishga imkon beradi. Adabiyotshunoslik terminlari nafaqat adabiyotni obodonlashtiribgina qolmay, balki o'quvchilarni juda yaxshi tushunishlarini o'rganib, o'qishdan zavq olishlari uchun yanada chuqur ma'no beradilar. Adabiy terminlar o'quvchilarning tasavvurlarini belgi va sahnalarni yanada aniqroq ko'rsatishga undashga yordam beradi.

Biz esa ushbu bitiruv malakaviy ishimizda J. A. Kuddonning "Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi" lug'atida keltirilgan adabiyotshunoslik terminlarining mavzuiy guruhlanishi hamda ularning muammoli tomonlarini topib, ularni tahlil qilish, ushbu terminlarning hali ochilmagan xarakter xususiyatlarini topib ochishga harakat qildik.

Kuddonning "Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi" lug'ati tarkibi haqida so'z borar ekan, unda juda ko'p tillardan turli terminlar kiritilgan. Ko'pgina terminlar yunon, lotin, fransuz, nemis, ispan, italyan, rus, arab, yapon, eski fransuz tili, va eski provansal tillaridan keltirilgan. Ba'zi joylarda esa, serb, xitoy, fors, turk, uels va koreys tillariga mansub terminlar ham berilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Har bir terming alohida qisqa va lo'nda izoh yoki tasvir berilgan. Ba'zi terminlarga esa Kuddon har ehtimolga qarshi termin etimologiyasini ham kiritgan. Terminlarning etimologiyasi ya'ni kelib chiqishi asosan, avvalda bir ma'noni bildirib,

keyinchalik soʻz maʼnosi oʻzgarib boshqa maʼnoni bildirganda oʻquvchiga terminning asl mohiyatini anglashda yordam beradi.

Kuddon uchun lugʻatning yana bir muammoli jihati shunda ediki, u oʻz lugʻatida barcha tillar va adabiyotlarning terminlarini qamrab olish yoki bir necha tillar bilan cheklanishda ikkilandi. Ammo lugʻatda shunday juda kamyob va koʻpchilik uchun notanish boʻlgan atamalar borki, uni faqat maxsus kishilargina tushuna olishlari mumkin. Juda uzoq izlanishlar oqibatida Kuddon bir qarorga keladi, yaʼni u bugungi kunda faol va doimiy ishlatilayotgan, kitobxonlarda qiziqish uygʻota oladigan va ularga nimadir yetkaza bera oladigan adabiyot terminlarini oʻzida mujassamlashtirgan qulay va ommabop qoʻllanma yaratishga kirishadi.

Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lugʻatidagi terminlarning maʼnosini kuzatar ekanmiz, uning turli maʼnodagi terminlarga boy, keng qamrovli terminlarni oʻzida mujassamlashtirgan majmua ekanligiga guvoh boʻlamiz. Biz bu bitiruv malakaviy amaliyot ishimizdan maqsad ham mana shu lugʻatda tarkib topgan terminlarni turli mavzuiy guruhlarda izohlash edi. Ishimizning amaliy qismida Kuddonning “Adabiyotshunoslik terminlari va adabiyotshunoslik nazariyasi” lugʻatidagi terminlarni 10 ta mavzuiy guruhlariga ajratdik va har bir guruhga kiradigan terminlarni sanash orqali ularning lugʻatdagi nisbiy foizini aniqladik. Natijalarga koʻra, lugʻatda eng faol qoʻllanilgan terminlar “adabiy janrlar va turlar” guruhiga mansub, yaʼni 24,50% ni tashkil etadi. Ikkinchi navbatni esa “sheʼriy shakllar” 19,50% bilan egallab turibdi. “Adabiy texnik vositalar” ham juda keng qoʻllanilib, 17%ni tashkil etadi. Keyinchalik esa 11%ni “tushuncha, gʻoyalar va miqlar”, 8%ni “adabiy motivlar va mavzular”, 6%dan “adabiy usullar va uslublar” hamda “-izmlar” egallagan. Shuningdek, kamroq natijalarni esa “shaxsga taʼrif beradigan atamalar” 3,50%, “mashhur iboralar” 2,50% va eng kam soʻz kiritilib, “obyektlar va buyumlar” guruhi 2% bilan hisobni yakunlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Mirziyoyev Sh. M. “Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”, Toshkent: "O'zbekiston", 2016.
2. Лотте Д.С. “Основы построения научно-технической терминологии”, Москва, 1961
3. Мусаев К.М. “Формирование, развитие и современные проблемы терминологии”, - М.: Наука, 1986.
4. Земская Э.А. “Как делаются слова” — Москва, 1963.
5. Absalomova G. “Terminologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari”, Samarqand, 2013
6. Dehqonova. L, Xudoyqulova. Sh. «Terminologiya va davlat tilida ish yuritish asoslari ». Guliston – 2013. 31-32-bet
7. Erkin Xudoyberdiyev “Adabiy turlar” Toshkent, 2006
8. Hotamov N., Sarimsoqov B. “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati”. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B.190 –191.
9. Sulaymonov Sh, To'xsanov Q. “Adabiyotshunoslik atamalarining qisqacha izohli lug'ati”, Buxoro- 2009
10. Sharipov O', Yo'ldoshev I. “Tilshunoslik asoslari”, Toshkent- 2006
11. Putilov B. “Motiv kak syujetoobrazuyushey element // Tipologicheskiye issledovaniye po folklore”, – M.: Nauka, 1975. – S.142
12. Veselovskiy A.N. “Istoricheskaya poetika”. – L.: Vi'sshaya shkola, 1940. – S.494.
13. Abrams M. H. “A Glossary of Literary terms”. – Heinle & Heinle, a division of Thomson Learning, Inc., 1999.
14. Baldick Chris. “The Concise Oxford Dictionary of Literary terms”. - Oxford: Oxford University Press, 2001.
15. Cuddon J.A. “Dictionary of Literary terms and literary theory”. – Fourth edition published in Penguin Books, 1999.
16. Cuddon J.A. “Dictionary of Literary terms and literary theory”. – Fifth edition A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, 2013

17. Daria Protopopescu. "Theories of terminology - past and present". University of Bucharest.
18. Galperin I. R. "Stylistics". – Moscow: Higher school publishing house, 1971.
19. M. A. Habib "A Garden of Orismological Delights: A Review of the Fifth Edition of J. A. Cuddon's "A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory" – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013
20. McArthur T. The Concise Oxford Companion to the English Language Oxford: Oxford University Press, 2005.
21. Merriam Webster Encyclopedia of Literature. – Merriam Webster & Britannica, 1995.
22. Petrosyants E.G. "Linguistical terminopoly: structure, semantics, derivation: on English material"l. – Pyatigors, 2004.
23. Skrebnev Y.M." Fundamentals of English Stylistics". – Moscow, 1994
24. Shorter Oxford Dictionary – Oxford University Press, 2007
25. Saidova M. U. "The problem of literary terms on figurative language"
26. Saidova M. U. "The expression of syntactic devices in monolingual dictionaries"

INTERNET SAYTLAR

9. <http://www.literarylives.com>
10. <http://www.google.com>
11. <http://www.writershop.com>